

BELLE TEN

Cilt : XIII

Ekim 1949

Sayı : 52

OSMANLI TÜRKLERİ VE MACARLAR

1366 — 1699 *

L. FEKETE

Giriş

İslâm devletlerinin, Araplarla Türklerin Bizans İmparatorluğuna karşı yönelttikleri üç hücumdan birincisiyle ikincisi bu imparatorluğu zayıflatmış, üçüncüsü onu yıkmıştı. Müslümanlığın ilk yüzyılındaki birinci hücum Bizans'ın elinden Suriye ile Irak'ı koparmış, fakat Toros dağlarında durmuş, Selçuk Türkleri tarafından yapılan ikinci hücum dalgası Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılmış, fakat Marmara denizi kıyılarına yakın bir yerde, hemen Bizans surları önünde kırılmıştı. Bundan üç-dört yüzyıl sonra Osmanlı Türklerinin idare ettikleri üçüncü hücum ise önce Anadolu'da, sonra Balkanlar'da imparatorluğa ait yerleri küçültmeğe devam etmiş ve nihayet sistemli bir muhasara ile asıl başşehri, Bizans'ı da işgal ederek Bizans İmparatorluğunu yıkmıştır.

* Macarca müsvettesinden Sadrettin Karatay'ın çevirdiği bu araştırma, müellifi tarafından, T. Halasi Kun'un derlediği Türkler ve Macarlar adlı eser için hazırlanmıştı. Vaktiyle Ankara Üniversitesi Hungaroloji Enstitüsü yayınları arasında (No. 5) çıkarılması kararlaştırılmış olan bu eser beş araştırma çerçevesinde (H. Eren, Ural-Altay akrabalığı — T. Halasi Kun, Türkler ve Macar anatahi — Gy. Györffy, Arpad'lar devrinde Türkler ve Macarlar — L. Fekete, Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699 — J. Eckmann, Son yüzyıllarda Türkler ve Macarlar) Türk-Macar münasebetlerinin bütününe gözden geçirecekti. Red.

Bizans İmparatorluğunun Balkan eyaletleriyle olan bağları gevşemeğe başlayınca bu yerler başka devletlerin hâkimiyet çevresine düşmüştü. Balkanlar'da kısmen yerli halklar veya hanedanlar yeni devletler kurmuşlar, kısmen de buralara yabancılar (Venedikliler, Macarlar) yerleşmiş veya hâkimiyetlerini genişletmişlerdi.

Bizans'ın parlak devirlerinde hudutları Tuna (*Duna*) ve Sava (*Szava*) hattından öteye geçmiyen Macarlık, Bizans İmparatorluğunun zayıflamasından faydalanarak kendi hâkimiyetini Aşağı-Tuna boyunca Balkanlar'ın kuzey kısmında kuvvetlendirmiş ve Osmanlı Türklüğü Balkan çarlıklarıyla Bizans'ı yıkarak istilâ yolunda kuzeye doğru ilerlerken Macarlık onunla buralarda, Balkanlar'da karşılaşmıştı. Türk - Macar mücadeleleri, Macar topraklarına sonradan katılan bu sahalarda, asıl Macar sınırları önlerinde başlamış oldu.

İki tarafın ilk çarpışması 1366 yıllarında Meriç vâdisinde, Edirne'ye yakın bir yerde vukua geldi ve sonra tarih sırasıyla 1396-da Niğbolu (*Nikapoly*), 1428-de Güvercinlik (*Galamboc*), 1443-te İzladı (*Szlatica*) derbendi öteleri, 1444-te Varna (*Varna*), 1448-de Kosova (*Rigomezö*) sahrası (ikinci defa Türklere muharebe ve zafer meydanı olmuştur), 1456-da, o zamanlar Macaristan'ın uc kalelerinden biri olan Belgrad (*Nandorfehervar*), nihayet 1463-te Bosna'da (*Bosznia*'da) Yayça (*Jajca*) Macar ordularının Türklere hücum ettikleri savaş meydanları oldu. Türkler bu hücumları çok zaman Balkanlar'ın kuzey kısmında, yani kendi sınırları önünde büyük bir hareket kabiliyetiyle karşılamışlar ve Erdel (*Erdely*), Slavonya (*Szlavonia*), İstirya (*Stajerorszag*) topraklarına yönelttikleri akınlarla her yıl mukabelelerde bulunmuşlardır. İstirya toprağına yapılan akınlarda Türkler, kendilerini hıristiyanlığın merkezine — Türklere göre de şehirler şehri, en güzel, en ulaşılmaz şehir Kızılelma'ya — götürecektir olan İstirya geçidini aramışlardır.

Hunyadi ile Capistrano'nun Belgrad zaferi o çağda çok önemli görünen bir savaş başarısı olmuş, Türk akın hamlelerini epey bir müddet için durdurmuştu; fakat Tuna ile Sava'nın birbirine karıştığı yerde, yani tarihî Macaristan'ın hududunda bulunan bu ünlü zafer meydanı Türk silâhlarının kuzey istikametinde Edirne'den, Varna'dan ve Kosova sahrasından çok ilerilere girmiş olduğunu, Macar kuvvetlerinin ise artık hücum kabiliyetlerinin kalmamış ve sade müdafaa durumuna geçmiş bulunduğunu

göstermekte idi. Yukarıda sözü geçen Belgrad zaferinden sonra nispeten uzunca bir zaman sürmüş olan harbsiz yılları Macarlar boş geçirmişler, Türkler ise aksine, bu zamandan kuvvet biriktirme hususunda faydalanmışlardı. Nitekim 1521-de Belgrad üzerine yeniden akın ederek bu önemli uc kalesini kolaylıkla ele geçirmişlerdir. "Macaristan'ın anahtarı,, Türk eline geçince Türk istilâsı Macar Ovası'na (*Alföld'e*) serbest geçit bulmuş ve Türklerle Macarlar arasında büyük nihai çarpışma artık Macar toprakları içerisinde, Mohaç'ta (*Mohacs'ta*) vukua gelmiştir (1526). Bu meydan muharebesinde Macarlığın ortaçağdaki saveti silinmiş, Macar ordusu ortadan kalkmış, memleketin kiralı telef olmuş — Türklerle karşı savaşta telef olan ikinci Macar kiralıdır — ve kiralın ölümü üzerine en büyük millî varlık, Macarlık birliği de kaybolmuştur.

Türk istilâsının kendine mahsus tarzı Mohaç meydan muharebesinden sonra dahi Macar siyasetine Türk-Macar münasebetlerinde değişiklikler yapmak veya bu münasebetleri yeniden tanzim edebilmek için imkân vermiştir.

Zira katî muvaffakiyetle de neticelenmiş olsa Türk hücumlarından hemen sonra her hangi bir memleket veya memleket parçası derhal nihai olarak işgal edilmiş olmuyordu. Kanuni Süleyman da büyük Mohaç zaferinden ve Budin'in (*Buda'nın*) ilk Türk işgalinden sonra (1526) Drava (*Drava*)-Sava üçgeninin, Sirem Adasının (*Szeremseg'in*) işgaliyle yetinmiş, memleketin öteki kısımlarını boşaltarak olduğu gibi bırakmıştı.

Mohaç bozgunundan sonra kendine gelen Macarlığın İstolni Belgrad'ta (*Szekesfehervar'da*) kiral seçimi için toplanarak Erdel voyvodası Janos Szapolyai'yi kiral seçmesi bu araya raslar. Fakat çok geçmeden Pojon'da (*Pozsony'da*) yapılan başka bir toplantı Habsburg hanedanından prens Ferdinand'ı da keza Macar tahtına oturtmuş, böylece Mohaç'ta ölen kiralın gömülmesinden birkaç hafta sonra memleketin iki kiralı olmuştur. Bu iki kiral birbiriyle harbe giriştiler ve sağlam iradeli, faal Habsburg prensi her vasıta ve silâha baş vurarak, üç yüzyıllık hanedanın bütün imkânları ve kendi sarsılmaz sebatkârlığıyla savaşı kazandı ve taç giymiş olan kiral Janos'u memleketten kaçırdı. Yurdundan ayrı düşen kiral memleketini yeniden ele geçirmek için yabancı hanedan saraylarına elçiler yollamış ve bu teşebbüslerden eline bir şey geçmeyince ansızın verdiği bir kararla Osmanlı sarayıyla

temasa geçmişti. Kırıl Janos, taç giymiş Macar kırılı olmasına rağmen padişahla, Macar kırallarının bir buçuk yüzyıllık devamlı düşmanıyla ittifaka geçmiş ve mütaakıp Macaristan seferinde (1529) sultanı müttefik sıfatıyla karşılamıştı.

Kırıl Janos'un Mohaç bozgunundan sonra Türklerle ittifak etmesi kaçınılmaz bir politika zarureti olmakla beraber, Macar kırallarının bir buçuk yüzyıllık Türk politikasından sonra hatıra gelmeyecek, Balkanlılara has bir teşebbüs, Balkan devletlerinin mağlûbiyetinden sonra orada ansızın husule gelen hâkimiyet boşluğunu, böyle bir boşluğu takibeden yıkılmayı, kavimlerin birdenbire ve katli olarak teslim oluşlarını andıran bir adımdı.

Halk Türk ittifakını anlamak istemiyordu; çoğunluk bunu hoş görmüyor, Türk dostluğunu hıristiyanlığa hıyanet, kilise ve dine karşı işlenmiş günah, küfür sayıyordu. Hususiyle memleketin batı kısmındaki halk, coğrafi bakımdan arkasında bulunan Alman İmparatorluğuna güvenerek, bundan dinî parolalarla teşvik görerek ve siyasi, iktisadi tazyikle da zorlanarak Türk hâkimiyetinin üstünlüğünü tanımağa ve onu kabule alıştırmaya yanaşmıyordu. Demek oluyor ki, Türk-Macar meselesinde kırıl Janos'un Macarlığa gösterdiği yolda Macarlık onu birlik halinde takibetmemiş ve böylece ilk zamanlarda iki kırılın yanında sade şahsi olan veya hâkimiyet bakımından husule gelen ikilik, dış politika sebebiyle kesin bir düşmanlığa yol açmıştı. Macarlık, o zamanki Türk tâbiriyle "Yanuşiler," ve "Ferenduşiler," diye iki partiye ayrılmış ve tarihi de iki, çok geçmeden üç yönde akmıştır. Bu iki parti birbirini ne yenmeğe ne de biri ötekini kendine çekmeğe muvaffak olamadığından, birbiriyle uğraşan bu iki zıt taraf yanında üçüncü olarak sultan Süleyman göründü ve Mohaç muharebesinden on beş yıl sonra Budin'i katli surette işgal ederek Budin'e giden yol boyunu, şöyle böyle memleketin bütün orta kısmını doğrudan doğruya idare olunan eyalet olarak Osmanlı İmparatorluğuna kattı (1541). Memleketin bu kısmı o tarihten itibaren tam 145 yıl Türk nizamı altında kalmış, Türk hayatı yaşamıştır. Memleketin doğu kısmını, Erdel ve Tisaötesi (*Tiszantul*) yerleri sultan Süleyman, dedesinden ve babasından sonra üçüncü nesil olarak hüküm sürmesi için kırıl Janos'un kucaktaki oğluna, Janos Zsigmond'a (veya Türklerin o zamanlar dedikleri gibi İstefan'a) hediye etti. Janos Zsigmond'la halefleri gerçekten orada bir buçuk yüzyıl hüküm sürdüler. Mem-

leketin batı kısmını Süleyman kendi eline geçirmek istiyordu; fakat Ferdinand'la halefleri burasını Türk hücumlarına karşı az çok müdafaa edebilmişler, böylece Macarlığın üç tarafa ayrılması bütün Türk hâkimiyeti süresince, tam bir buçuk yüzyıl devam etmiştir.

Kıral Janos'un memleketi, "Yanuşi,, politikaya dayanarak nispeten sükûnetli şartlar altında iç hayatını düzenlemişti. Maddi ve mânevi alandaki gelişmeler Erdel'de, Macaristan'ın her hangi bir kısmından veya Osmanlı İmparatorluğunun her hangi bir yerinden fazla serbeslik buluyordu. Kıral Janos'un Osmanlı İmparatorluğu ile olan ve kendi sarayında haklı olarak henüz "ittifak,, denilen münasebet gitgide bir tâbilik haline gelmiş idiyse de doğrudan doğruya kölelik şeklini hiçbir zaman almamıştır. Erdel, Türk hâkimiyetine rağmen iç işlerinde müstakil yaşamış, dini ve kültürü, mektepler kuran büyük aileleri ve dindar hükümdarlarıyla hep Avrupa'ya, Batı'ya mensup kalmış ve durmadan yeni yeni bağlarla Batı'ya bağlanmıştı. Memleket haline gelme hususundaki tereddütlü devrini atlattıktan sonra iki imparatorluk, Osmanlı ve Habsburg hanedanları arasındaki rekabet karşısında tarafsızlığını muhafazaya çalışıyordu. Kuvvet şartlarını sükûnetle ölçerek daha yakın komşuya, isabetli bir görüşle daha kuvvetli olana yanaşiyor, düşmanlarının alaylı tâbirleri üzere "sultanın kaftanına sarılıyor,, ve iki büyük komşu arasındaki tehlikeli durumları, kıral Janos'tan miras kalan siyasi prensipe uyararak atlatmağa muvaffak oluyordu. Erdel başlangıçtaki hukuki durumunu, büyük sultanın, Kanuni Süleyman'ın kıral Janos'a karşı beslediği iyi niyeti ve ikisi arasındaki ittifakı sık sık ileri sürerek sonuna kadar muhafaza etmiş ve iç işlerinde, bazan da dış işlerinde, sahip olduğu serbestiden umumiyet itibariyle akıllıca faydalanmıştır.

Bununla beraber Macar topraklarında Türk hâkimiyetinin sürdüğü bir buçuk yüzyıl içinde bu küçük memleketin idarecileri iyi ileri görüşlerini her zaman muhafaza edememişlerdir; Habsburg hanedanı politikası Erdel'i, "hıristiyanlığın güzel burcunu,, ve buranın ilerigelenlerini korkutarak, yahut vaitlerle şaşırtarak birçok defa, böylece, XVI. yüzyıl sonunda Zsigmond Bathory ve haleflerini, sonra daha başkalarını da ittifaka kandırmıştır. O zaman beyliğin yardımına gelen Nemçe kitaları, gene memlekete sokulan Türkler ve Tatarlarla çarpışarak veya onlara görünmeden, "güzel burcu,, öteki-

lerden geri kalmamacasına yakıp yıkmışlar, yağma etmişler, böylece sade halkını mahva sürüklemekle kalmıyarak devlet varlığını da buhranlı durumlara sokmuşlardır. Bu politika hatalarının cezalandırılmasından sonra Türkler, "padişah Erdel'i istediği gibi idare eder, çünkü Erdel her hangi bir Türk eyaleti gibi fetih olunmuş bir memlekettir," iddiasıyla bu memleketin hukuki durumuna yeni bir yön vermek istemişlerdir. Fakat beylerinin hisse kapılımayan idareciliği, yahut da zafları sayesinde Erdel bu siyasi suçlarını unutturmuş, kendisini cezalandırmak isteyen hükümeti teskin ederek hamisine karşı olan eski münasebetini ve başlangıçtaki siyasi durumunu her defasında kurtarabilmiştir. Kanuni'nin koyduğu hükümleri Türkler, kuvvet terazisinin ağıdığı zamanlarda bile değiştirmemişlerdir.

Memleketin "öteki,, parçası, işler son şeklini aldığında Ferdinand'ın "Macar Kırallığı,, olarak elinde tutabildiği Macar memleketi, müstakil devlet hayatına kabiliyetsiz, siyasi önemini kaybetmiş bir memleketti ve şöyle böyle eski, "tarihî,, Macaristan'ın üçte birini, bazan —batı tazyiki ağır geldiğinde— daha fazlasını, bazan —Doğu-Macar memleketinin çekici kuvveti tesirini gösterdiği zaman ise — daha azını teşkil ediyordu. Fakat Habsburg hanedanının aile emlakine yamanmış kenar eyalet olduğundan, bu aile emlakinin ve daha ötedeki Alman topraklarının müdafaasına bu şekliyle de elverişli bulunuyordu. Nitekim kudretinin en yüksek derecesine ulaşmış olan Türk hâkimiyeti yeni düşmanını imparatorlukta görerek imparatorluğa, Habsburg sülâlesinin mevrus eyaletlerine, kendi dilince Nemçe aleyhine döndüğü zaman bu memleket parçası, kırallık Macaristanı, tâbiye bakımından önem kazanmıştı.

Bir buçuk yüzyıl içinde bu memleket parçasının siyasi rolünü ve askerî önemini bu durum tâyin etmiştir. Kırallık Macaristanı imparatorluk hanedanının, Habsburg ailesinin ve Almanlığın müdafa kalesi olmuştur. *Vorbau, Vormauer, Bastei* dedikleri bu saha Almanlığa karşı yapılan Türk akınlarını durdurmağa, Alman topraklarını korumağa, iç gelişmesinin ârızası devamına hizmet etmiştir. Artık bu devirde, "Ungern,, , "Hungria,, eskiden büyük Macar kiral ve serdarlarının zamanında olduğu gibi, Türklere karşı yapılan savaşlarda önderlik eden bir memleket değil, sade savaşların cereyan ettiği bir yer, bir savaş meydanı olmuştur. Bu

memleket parçası artık sade bir coğrafi mefhum, İspanya'dan İran'a kadar yüz diyardan toplanmış, yüz çeşit dil konuşan askerlerin çarpıştıkları, yakıp yıktıkları bir alan, Türklerin dediği gibi bir "darülharb,, idi.

O devrin askerî hâdiselerini ve bâriz vasıflarını şöylece hulâsa edebiliriz :

Osmanlı İmparatorluğu, dediğimiz gibi, devamlı surette bütün Macar toprağını, yani onun o zamanlar kiralık Macaristanı dedikleri batı ve kuzey parçasını da hükmü altına almak istiyordu. Bu maksatla bir buçuk yüzyıl içinde Macar topraklarına 40-50 defa, yani ortalama, Türk hâkimiyet devresinin her üç yılında bir kere büyücek Türk orduları girmiştir.

Bu istilâ denemeleri dört devrede toplanabilir: birinci devre savaşlarını Kanuni Süleyman'ın hücumları (1526-1566), ikinci devreyi yüzyıl dönümünde geçen ve Macarların "uzun harb,, dediği savaşlar (1593-1606) teşkil eder. Üçüncü devrede II. György Rakoczi'nin haris plânlarından doğan savaşlar (1659-1664) olmuştur ki, bu devrede Türkler tarafında Köprülü Mehmet ve Fazıl Ahmet paşalar bulunmaktadır; dördüncü devrede Türklerin Viyana'yı (*Becs'i*) ikinci muhasarası ve bununla ilgili olup Macar tarihinde "kurtuluş savaşları,, denilen harbler olmuştur (1683-1699).

Türklerin savaş usulleri ilk zamanlarda eski Türk savaş usullerine uygundu. Bilindiği gibi bunun esası, ele geçirilmek istenen memlekete veya memleket parçasına Türk atlılarının her yıl ansızın akınlar yapmasında idi. (Modern harb tekniğinde buna karşılık *Überrennen* tâbiri kullanılır.) Bu hücumların hafif atlıları, akıncılar, bastırdıkları yerleri insafsızca yağma eder, canlı cansız her şeyi sömürür, yakar, yok ederlerdi ki, Osmanlı tarihlerinin de hep "yaktılar, yıktılar,, sözleriyle vasıflandırdığı bu akıncılar korkunç haberlerinden daha hızla yol aldıkları için önlerinden kaçıp kurtulmak imkânsız gibiydi. Türkler düşmanlarıyla Macar sınırları içerisinde bile Türkistan bozkırlarındaki kavimler gibi çarpışıyor ve tıpkı büyük Doğu istilâcılarında, en son olarak da kendi memleketlerini harap eden Timur'dan gördükleri gibi, aynı önüne geçilmez şiddetle yakıp yıkıyorlardı. Savaşlarda can ve mal kaybı büyük oluyordu.

Serdarlar ve erler arasında her devrede iki taraftan da sivrilmiş simalar, iki taraf tarihçilerinin de eserlerinde övünerek kaydettik-

leri ve muhariplerin, bilhassa aradan zaman geçtikten sonra heyecanla andıkları başarıları vardı.

İlk devre savaşlarının merkezinde Türkler tarafında, bu savaşların mânevi timsali olarak Kanuni Süleyman'ın çehresi görünmektedir. Sultan Süleyman sefer hayatına dayanıklı, yorulmak bilmez bir insandı. Büyük zaferlerle dolu uzun saltanat hayatına 32 yaşında seferle başlamış ve 76 yaşında gene seferde ölmüş ve yalnız bu ilk ve son iki seferinde ordularının yola çıkış ve dönüşü üçer ay sürmüştü. Yıllar boyunca her gününü başka yerde geçirmek, her gece başka yerde yatmak suretiyle on iki büyük sefer yapmıştır. Bunlar doğu ve batı düşmanlarına karşı olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu seferlerinden maksat İran çölleriyle Kafkas dağlarını ve Bağdat'la Basra'yı fethetmektir. Batı seferleri en ziyade Macaristan topraklarında geçmiştir. Macaristan'a yaptığı seferlerin sayısı öteki düşmanlara karşı yaptığı seferlerin sayısından çoktur. Bu seferlerin başlıca durak yerleri 1521-de Belgrad, 1526-da Mohaç, 1529-da Köseg (*Köszeg*), 1532-de Budin'den geçerek Viyana, 1541-de Budin, 1543-te Budin'in muhafazasını sağlıyan ileri kaleler olan Ostorgom (*Esztergom*), İstolni Belgrad ilâh., 1566-da Sigetvar (*Szigetvar*) olmuştur.

Macarlar tarafında sultan Süleyman'a lâıyk bir rakîp yoktu. Bu zengin Doğu hükümdarına, Mısır fatihinin padişahlık için yetiştirilmiş cesur ve akıllı oğluna karşı zayıf bir babanın, II. Ulaszlo'nun oğlu ve değersiz bir Brandenburg prensinin yetiştirmesi olan II. Lajos (Türklerin o zaman dedikleri gibi Laoş) çıkmıştı. Zaten cılız yapılı olan bu delikanlı, bu vücut yapısına uygun maddi ve mânevi kabiliyetleriyle, firavunlarla kayserlerin kavimleri yekûnundan fazla halkı bulunan Osmanlı sultanını yolundan alıkoyamazdı. II. Lajos'un sukutundan sonra, haleflerinden biri, kiral Janos, Macarlığın mahvını anlamak cesaretini göstermiş ve milletin geleceğini sağlamak için bir çare bulmağa çalışmıştı. Fakat o da iradesiz ve hükümdarlık kabiliyetinden mahrum bir insandı. Kiral Lajos'un öteki halefi, Ferdinand, hadd-ı zatında iradeli, metîn ve memleketini genişletmek isteyen gayretli bir hükümdar idiyse de sultan Süleyman'ı yenmeyi hatırına bile getiremezdi. Bu duruma göre o zamanki Macar Kırallığı gibi başsız bir vücutta o kadar çok küçük kahramana, adsız yiğite, ünlü komutan ve subaylara raslanabilmesi âdeta inanılmıyacak bir şeydir. Fakat ister yaşları ilerlemiş uzun, ak

sakallı, gün görmüş ihtiyarlar olsun, ister olgunluk çağında veya yeni yetişme delikanlı iken ölmüş olsunlar, bu savaşların şehitleri, başlarında, her yerde hazır bir serdarın bulunmaması yüzünden, savaş neticelerini ölümleriyle de değiştirememişlerdir. Dregel (*Dregely*) kalesini Ali paşaya karşı müdafaa eden György Szondy, Eğri (*Eger*) müdafii Istvan Dobo ve cesetleri Sigetvar harabeleri altında kalmış olan Zrinyi ile yârani, gösterdikleri yiğitliklerle Türkleri Macar toprağından çıkarmağa ve millî birliği kurmağa muvaffak olamamışlardır.

Sigetvar muhasarası, daha doğrusu 1566 yılı, bu kale etrafında geçen büyük savaşlarla değil, sultan Süleyman'ın tesadüfen muhasara sırasında vuku bulan ölümüyle, bütün bir devrenin kapanışı olmuştur. II. Selim, istilâcı Türk padişahlarının torunu, Osmanlı tahtında görülen ilk *épigone*, Habsburg imparatorlarıyla barış yaptı. Bunun neticesinde iki imparatorluk arasında açık düşmanlık kesildi ve anlaşmazlıklar bundan sonra daha basit, küçük ölçüde ihtilâflar şeklinde tezahür etti. Türk tâbiyesi değişmişti. Merkezde oturan veya sınır boylarında devleti temsil eden vezirler büyük memleket parçalarının tahribi yerine daha küçük yerlerin, köy kümelerinin ele geçirilmesini iş edindiler ve böylece düşman toprağına, dinsizlerin, gâvurların toprağına "barışçı", Türk nüfuzu başlamış oldu. Hudut zaten tabii bir hattın geçmiyordu ve insan eliyle çizilmiş bir hudut da yoktu. Müzakereler sırasında taraflar sadece birbirlerinin rütbesini ve karşılıklı derecelerini tanımak, yıllık vergi miktarı ve büyücek kalelerin hangi tarafa ait olduğu hususlarında anlaşılır, fakat hudut meselesinin teferruatına girişmezlerdi; bazı köylerin hangi kaleye bağlı olduğu, hangi tarafa hizmet etmek ve vergi vermekle mükellef bulunduğu, barış zamanında da münakaşa konusu olurdu. Hudut hattının tanziminde aşağı yukarı "kale kiminse etrafı da onundur,, "merkez kiminse havali de onundur,, kaidesi konulmuştu. Fakat bu hükme iki taraf da ancak işine geldiği müddetçe riayet göstermekte idi. Gitgide hudut boyunda geniş bir şeridin hangi tarafa ait olduğu belirsiz bir hale geldi ve bu sahaların mülkiyeti meselesi yüzünden Türk hâkimiyeti kaç nesil sürdüyse o kadar nesil boyunca ihtilâf ve münakaşa devam etti. Osmanlı makamları ve beyleri kalelerinin civarına düşen sınır boyu köyleri vergi ödemeğe, Türk hükmü altına girmeğe zorlamak için buralara haberler salar, akıncılar yollarken Habsburg'lar da

bunlara engel olmağa çalışırlardı. Türkler kırallık topraklarında bulunan, kiralıcılara vergi veren köyleri de hükümleri altına girmeye zorlarlar, ilkin bunlara küçük, âdeta sembolik denecek kadar az bir vergi keserlerdi. Fakat bir kere "imparatorluk defterine,, geçip de halkının adları tahrir defteriyle devlet merkezine yollandı mı, vergi mükellefiyetini temelli olarak yüklenmiş olur ve esaslı bir tahrirden sonra vergileri artırılırdı. Türk hükümeti bu gibi köyleri imparatorluğun esas bünyesinden sayar ve Macar kıralını, yahut imparatoru bu köylerden resmen vazgeçirmeye, yani Osmanlı vergi veya malî hududunu kendilerine siyasi hudut olarak tanıtmaya çalışırdı.

Bu komşuluk münasebeti iki-üç on yıl içinde ortaya ihtilâfa yol açabilecek bir yığın mesele çıkarmış, fakat aynı zamanda buradaki Türk kuvvetlerinin tavır ve hareketini de değiştirmişti. Uclar denilen sınırların iki tarafında uzun birer kale sırası meydana gelmişti ki, aralarında fazlaca mesafe bulunan taştan yapılmış veya etrafı su ile çevrili kalelerini birbirine birçok küçük palanka, toprak tabya bağlamakta idi. Bu karşılıklı sıra kalelerdeki askerler başlangıçta barış zamanında da birbirine düşman göziyle bakarlar, sahalarını ileri almağa veya düşmana karşı korumağa gayret ederlerdi. Fakat istilâcılar nesli, cenk meydanında şehit düşerek, yahut sessiz hazar hizmetlerinde veya o zamanki tâbire göre "oturakta,, ihtiyarlayıp yavaş yavaş dünyadan göçtükçe ve yerlerini uzak islâm diyarlarından değil, yakın Balkanlar'dan gelenlere bıraktıkça, aynı zamanda imparatorluğun içindeki sessiz çöküntü daha belli bir hal aldıkça "gaza ve cihat,, parolası gittikçe daha kısık duyulur olmuştu. Birbiri karşısındaki garnizonlar arasında zamanla dostça temaslar başlamış, yer yer birbiriyle iyi komşu olmuşlar ve düşman kale hattına tecavüz için bazı teşebbüsler olsa bile bunu göze almanın aradaki iyi komşuluğu bozmağa değmediği, yiğitliğe sığmadığı kanaati meydana gelmişti. İlk neslin sonunda, devamlı olarak burada hizmet gören, bir yere bağlı sınır muhafaza kıtaları artık uzak diyarlardan getirilen, harbe teşne selefleri kadar birbirine düşman göziyle bakmıyorlardı. Sancak beyleri, beylerbeyleri karşı sıra kalelerin komutanlarıyla doğrudan doğruya temasa geçer, ihtilâflı meselelerini müzakereye girer, çok defasında anlaşır olmuşlardı. İçlerinde haşarı yaratılıştaki olanlar birbirlerini yiğitlik müsabakalarına, şövalye düellolarına çağırırlar,

oturaklaşmış olanlar birbirlerine iyi komşuluklarını teklif ederlerdi. Birbirlerinin yaşama tarzlarına yakınlaşmışlar, karşılıklı olarak birbirlerinden birçok âdetler almışlardı. Boşnak Sokullu Mustafa ve keza Balkan'lı olan Tiryaki Hasan gibi bazı vezirler ötedeki, sınırların arkasındaki kontların ve başka beylerin yaptıkları gibi, gezgin İtalyan sanatkârlarına kendi portrelerini yaptırıyorlardı. Keza bunlar gibi, küçük adamlar da, ordunun geniş kitlesi içindeki kimse-ler de, birbiriyle tanışıyor, karşı taraf kalabalığı arasında Balkan'lı ücretlilere, belki hısımlara bile raslıyorlardı. Hizmet başında artık bunlar da gevşemişler, sonsuz nöbette yorgun düşmüşlerdi. İstilâ hırsı zayıflamış, inzibat gevşemişti. "Din mücahitlerinin,, istilâci gazilerin oğul ve torunları artık rahat kale hayatına alışmışlardı ve burçlarda cuma günleri tatil bayrağının dalgalandığını görmek, arada burçların birinden çalınan mehterhanenin sesini duymak hoşlarına gidiyordu. Büyük ganimet sevdasına düşüyorlardı; çünkü büyük ganimet ancak büyük savaşlarda, yorucu sefer hayatı ve kanlı çarpışmalarla, kuvvetli taş kalelerin muhasarasından sonra elde edilebilirdi; onun için bunlar yoksulluğa razı olarak küçük akınlarla elde olunacak neticelerle yetiniyorlardı. Seferci yarı-göçebelikten garnizon hizmeti gören sessiz asker haline gelmişler, barış içinde yaşayan Osmanlı devletinin Avrupa uclarında yarı-avrupalaşarak, savaşlarında da cetlerinden ayrılmışlardı.

Yüzyıl dönümü savaşlarında Türkler artık böyle değişmiş bir harb usulü gösteriyorlardı. Askerler sade sonbaharın yağmurlu günlerine uzayıp giden sefer için kasım günü hoşnutsuzluklarını ilân etmekle kalmıyor, ilkbaharda da toplantı yerine isteksiz gidiyorlar ve muhasara edilecek kalenin etrafına yorgun argın toplanıyorlardı. Düşmana karşı kanlı, dehşet salıcı hücumlarda bulunmuyor, daha ziyade kuşatma suretiyle ve pala yerine "vere,, ile netice elde etmek istiyorlardı. Şayet düşman kendilerini kuşatmışsa, onlar da "anlaşmaya,, yanaşarak teslim oluyorlardı ki, bu eskiden hemen görülmedik bir şeydi. Hasılı sefere çıkan ordular muhasara toplarından, merdivenlerden, kum torbalarından başka yanlarında, alışılmış şartlara ve formüllere göre hazırlanmış çeşitli muahedename-ler de götürür olmuşlardı ki, muhasara sırasında kalenin kuşatılması, surların delinmesi, hendeklerin doldurulması ve hücum hareketleri kadar bunların da kullanılmasına lüzum hâsıl oluyordu.

Meselâ 1600 tarihlerinde Ostorgom kalesi, iki hasım tarafın birbirlerini misafir ettikleri, yiyecek, içecek (şarapla da) ağırladıkları barışçı müzakerelerden sonra bu şekilde önce kiral tarafına, sonra yeniden Türkler eline geçerek iki kere sahip değiştirmiş, Kanija (*Nagykanizsa*) ve birçok başka küçük kale gene bu şekilde elden ele geçmiştir; Papa'da (*Papa'da*) kalenin Vallon ücretlileri sade teslim olmakla kalmamışlar, daha yüksek ücret için düşman tarafına, Osmanlı hizmetine bile geçmişlerdir. Bu savaş tarzı Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin sonlarına kadar sürmüş, hattâ gelişmiş, kuvvetlenmiştir. 1660-ta Varat'ın (*Nagyvarad*'ın) işgalinden sonra "Tisa tarafına çekilmekte olan Nemçe kale muhafızlarına bir zarar gelmesin diye başlarına beylerbeyiler verilmişti,,. 1663-te Uyvar'ın (*Ersekuvar*'ın) vere ile fethinden sonra Türkler kaleyi terk eden kıtaların emniyet içerisinde çekilmelerini kendi silâhlı kuvvetleriyle sağlamışlardı; Türkler gâvurların canlarını korumak, bu suretle verdikleri sözü yerine getirmek için çapulcu Türklere karşı savaşıyorlardı.

"Uzun harbde,, Osmanlı ordusunun başında eski bir saray adamı ve o zaman beşinci defa sadrazam olan Sinan paşa bulunuyordu; savaşın mânevi desteği de şeyhülislâm Sadettin efendi idi. Harbin cereyanına daha iyi bir yön vermek için bu iki adam, III. Mehmet'i, — daha önceden bir gözdağı olsun diye padişahın, "Peygamberin ve İstanbul fatihinin,, adını taşıdığını ileri sürerek — Macaristan harb meydanlarına götürmüşlerdi. Bunun gibi düşman da, yani Habsburg sarayı da, öteden beri Türk düşmanlığıyle kızıştırılmış olan havadan faydalanmakta ve büyük gayretler sarf etmekte idi. Fakat iki hasım taraf açık meydanda ancak bir kere, Haçovası (*Mezőkeresztes*) savaşında kuvvetlerini ölçmüşler ve bu savaş Türklerin galebesine rağmen de kuvvetlerin aşağı yukarı müsavi olduğunu gösterdiğinden yeni çarpışmalara meydan vermiyerek kale muhasarasiyle vakit geçirmişler, kuvvet sarf etmişlerdir. Bundan sonraki on yıllık memleket tahribi zamanında — ki bu sırada Nemçeliler birkaç Türk kalesini, Ostorgom, İstolni Belgrad kalelerini, Osmanlılar da birkaç Macar kalesini (Eğri, Kanija, Yanık = *Győr*) işgal etmişler, sonra gene ellerinden çıkarmışlardır — iki rakip aynı derecede zayıf düşerek Jidva (*Zsitva*) suyunun Tuna'ya döküldüğü yerde sulh imzalamışlar (1606) ve bu sulhte

Habsburg hanedanı bir miktar arazi kaybına karşı devletler arası hukuku bakımdan kendisine bazı kazançlar sağlamıştır.

Jidva Boğazı barışıyla kapanan harb devresini, Türklerin savaşlarda edindikleri tecrübeler neticesinde daha ihtiyatlı harekete başlamasıyla uzunca bir barış takibetmiştir. Osmanlı saray adamları ve komutanları katf bir netice elde edilmediğini gördükleri harbde eski üstünlüklerini, ve devletin iç karışıklıkları, müzmin bir şekil alan iç harbler neticesi eski güvenlerini kaybederek artık bundan böyle hâdiseleri kendilerinin idare edemeyeceklerine kanaat getirmişlerdi. Fakat yeni duruma kolaylıkla intıbak ederek eskiden savaş alanında askerlerinin yaptığı manevraları şimdi kendileri müzakere masasının başında yapmağı öğrendiler. XVII. yüzyılda, artık sultan Süleyman'ın adamları gibi azametli olmıyan yeni devlet adamları, yeni tip idareciler yetişmişti; bunlar artık imparatorun temsilcileri önünde ikide bir padişahın kudretini sayıp dökmüyorlar, "her iki kudretli hükümdardan,, birinin elçileri öbürünü de saygı ile anıyor, birinci maddesi bundan böyle sultanın imparatora "oğlum,, , imparatorun sultana "baba,, diyeceğini kaydeden Viyana anlaşmasına riayet ediyorlardı.

Türk devlet adamları padişahla imparator, yani "baba ile oğul,, arasında sert ihtilâflar ve harb sebepleri çıkarmaktan kaçınıyorlardı. Eskiden hiç de az raslanmıyan, açık şehirleri vurmak, pazar, panayır yerlerine baskın vermek, kalelere saldırmak gibi hareketler yerine şimdi, devlete birkaç kale, on-yirmi köy kazandırmak için uzun müzakerelere oturuyor, yıllarca, onyıllarca süren pazarlıklara girişiyorlar, silâh kuvvetinden ziyade elverişli durumlar yaratmak ve bunlardan faydalanmak yollarını araştırıyorlardı. Uzun müzakerelerle işleri onyıllarca sürdürüyorlar, Süleyman devrinin kendinden emin hükümetinin şuurlu hareketi yerine, şimdi artık köhneleşmiş bir tantana içinde, zayıf taraflarını bin bir itina ile gizliyerek, kuvvetli taraflarını titizce tebarüz ettirerek, her türlü nazari hazırlıktan mahrum, sade duygularına dayanarak, Türk dış politikasının yüzyıllarca süren daha sonraki sanat ve ustalıklarının mektebini kuruyorlardı.

Erdel'in kuvvetlendirilmesini ve kiralık Macaristanı'nın zayıflatılmasını hedef güden bu siyasi mücadele Osmanlı İmparatorluğunu hakikaten uzun ve ağır harbden daha büyük başarılarla ulaştırmıştır. Hayduşak (*Hajdusag*) ile Yedi-il'i (*het varmegyeyi*,

o zamanki Türk tâbiriyle Orta-Macar'ı, çünkü Yedi-il, Erdel ile kırallık Macaristanı arasına düşüyordu) "kırallık,, arazisinden ayırmağa böylece muvaffak olmuşlardır. Fakat başarıları muhafaza etmek ancak harb yoluyla mümkündü, onun için yetecek kadar istirahat ve hazırlıktan sonra iki hükümet kuvvetlerini yeniden ölçtüler.

Bu seferki harb beş yıl sürdü (1659 - 1664). Eski siyasi zıddiyetin çözümlenmesini iki zıt askerî mektep denemeğe kalkışmıştı. Osmanlı tarafında Köprülü Mehmet eski Türk harb sistemini yeniden ele alarak üst üste yaptığı baskınlarla düşmanı yok etmeğe çalışıyor, karşı tarafta ise Montecuccoli, harb tekniğinin Batı memleketlerinde o zamanlar moda olan usuliyile düşmanı yormağa gayret ediyordu. Bu harbin bir kahramanı vardı ki, o da bir kenarda umutsuzluk içinde çarpışan Macar, Miklos Zrinyi (Türk tarihinde: Demirkazık) idi.

Her ne kadar Türk ordusunun tazelenmiş atılganlığına karşı komakta, nazariyelerinin sıkı bağları içinde topallıyan öteki mektep güçlük çekmekte idiyse de, son gelişmelerde, iki tarafın da birbirini yenmeğe kudreti olmadığı anlaşılmakta idi. Baba oğul iki Köprülü Erdel'i çiğnemek ve birkaç Macar kalesini (Varat, Uyvar) işgal etmekle ancak mevziî bir başarı elde ettikleri gibi Montecuccoli'nin tâbiyesi de Aksu (*Raba*) yanındaki zaferiyle ancak menfi bir netice sayılabilirdi. Bu savaşlarda Osmanlıların sade akıncılıktan değil, kale harbinden de anladıkları bir meziyet olarak müşahede edilmişse de artık istilâ kudretine sahip olduklarını gösteren zayıf tarafları da meydana çıkmıştı. İki imparatorluk hanedanı arasındaki mücadele gene neticesiz kaldı ve bu durum böylece daha iki on yıl sürdü.

İki on yıl sonra, 1683-te Osmanlı İmparatorluğunun o zamanki sadrazamı Kara Mustafa, Habsburg hanedanını, bunca neticesiz savaştan sonra, en iç hisarında, Viyana'da bastırmağa devrin sultanını ikna etti. Fakat Batı hıristiyanlığı, bu hücumu kendi, yani hıristiyanlık âlemine karşı tertiplenmiş sayarak papa XI. Innocentius'un daveti üzerine yeni bir "mukaddes ittifak,, halinde toplandı. Osmanlı tahtında oturan halife, hükmü altındaki halkları nasıl "cihat, gaza,, sancağı altında topluyor idiyse "mukaddes ittifak,, da hıristiyan Avrupa'nın maddi ve mânevi kuvvetlerini hep bir hedef uğruna topluyor, müslümanlığa karşı mukaddes harb açıyordu.

Hıristiyan kavimlerin on yıl sonra artık yapılamıyacak olan bu muahhar koalisyonu, Kara Mustafa'nın hücumlarını Macarların veya Habsburg hanedanının, hattâ imparatorluğun da değil, hıristiyan birliğinin kuvvetiyle püskürtmüş ve Türklerin askerî kudretini kırmıştı.

Bu uzun ve yıpratıcı harble Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'ı aşağı yukarı boşaltmış (1699) ve Balkanlar'a, Tuna-Sava hattı gerisine çekilmiştir.

Türklerle Macarların üç yüzyıldan fazla süren muhasaması bu hâdise üzerine sona ermiştir.

Devlet dairelerinde hayat

Macar toprağında Türk hâkimiyetinin yeniliği, fevkalâdeliği bu hâkimiyetin, ele geçirdiği yeni eyaletlere yeni din ve yeni hukuk sistemi getirmiş olmasından ileri geliyordu. Bunun içindir ki, müstakbel hayat tarzının çerçevesi ve nâzımı olmak itibariyle Osmanlı idaresi, daha önce Macar devlet teşkilâtı içerisinde yaşayanlar üzerinde, bütün öteki komşu milletlerin hâkimiyetinden daha derin bir mâna taşımakta idi. Çünkü her hangi başka bir komşu milletin hâkimiyeti esas itibariyle hıristiyan dini ve hıristiyan hukuk sistemiyle ancak küçük veya büyük ölçüde bir yabancı işgaline, yabancı hesabına vergi vermeğe ve birkaç yabancı efendinin idari faaliyet göstermesine münhasır kalırdı, halbuki Osmanlı hâkimiyeti bütün tasavvurlardan daha derin idi, gerçekten "hayatın köküne kadar,, işliyen yenilikler getirmiş, hayatı tamamiyle değiştirmişti.

İslâm dinine mensup Osmanlı devletinin hukuk sistemi Roma ve hıristiyan temelleri üzerine kurulmuş Batı'ya bağlı devletlerinden ve Macar devletinininkinden bambaşka bir sistemdi. Osmanlı devletinde mühim olan şey Türk idare birliklerinin *megye* 'il' adını taşımayıp liva veya başka bir ad taşınmasında, Türk idare teşkilâtında bölge merkezinin başka, hududun başka, idareci ünvanının başka oluşu değildi; eski ve yeni memurluklarda salâhiyet dairelerinin birbirini karşılamayışı ve böylece eski memurluklar yerine şimdi hangilerininin kaim olduğu, gerekli ahvale göre hangi makama başvurulacağını bulmakta çekilen güçlük de ikinci derecede bir mesele idi. Mühim olan, memurun tamamiyle yeni, bilinmeyen esaslara göre hareket etmesi, yeni kanunlara uyararak muamele

yapması idi. Hayatın nâzımı olan hukuk ve kanun da tamamen yeni idi.

Türk kadıları ve naipleri Türk hukuku esasının, islâm şeriatının eski çağlardan ve uzak ülkelerden gelme hükümlerini o zamanlar en iyi şekilde Halep'li Şeyh İbrahim'in Multaka 'l-abhur adlı eserinde toplu bir halde buluyorlardı. Fakat hukuk ilmi der-yalarının bu birleşmesinde gayrimüslimlerin menfaatlerini ancak incecik ırmaklar temsil ediyor ve kitapta yeri olmıyan, yahut yeri olup da birkaç şekilde tefsiri mümkün bulunan ahvalde hüküm şahsi kanaate kalıyordu. Böyle hallerde kadının daha ziyade Kuran veya hadîsin "hak ve şeriata gösterilen saygı en güzel ibadettir,, veya Türklerin Budin'de kıral sarayı üstündeki mermere de kazdırdıkları "bir saatlik adalet tevzii yetmiş yıl ibadetten sevaptır,, (Evlıya Çelebi, Seyahatname. VI. 227. s.) gibi çok zaman baş vurulan parçalarını hatırlıyarak bunlara uyması, yahut da dindar ihtiyarların "ehl-i zemanee,, o zamanki tâbiriyle "rind-i cihan,, olmak itibariyle takva yerine fetva ile amel eylemesi (Fr. Giese, Tevarih-i âl-i Osman. 31. s.), Allah korkusu ve adalet yerine zavahiri kurtarmağa çalışması, kara kablı kitaptan madde araması, böylece adalet yerine âdil görünmekle yetinmesi tamamıyla karakter ve keyif meselesi idi.

Yüzyıllarca önce vaz'edilmiş islâm şeriatının müslüman veya başka dinden kavimler arasında tesbit edip yüzlerce yıllık tatbikatla yerleşmiş bulunan hukuki müsavatsızlığını Osmanlı İmparatorluğunda kanunun hafifletmesi beklenirdi. Yani Osmanlı İmparatorluğunda, başka dinden kavimler üzerinde müslümanların hâkimiyet kurduğu bütün diğer devletlerde olduğu gibi, ilk islâm çağının meftunları tarafından eski çağlarda ve uzak ülkelerde yerleştirilmiş olan tek taraflı zihniyeti uzun zaman muhafaza etmek imkânsızdı; burada da şeriatın daha müsamahalı tefsirine ihtiyaç vardı. Bu tefsiri veren hükümdarın iradesi, kanundu. Kanun, şeriattaki sertliği gidermeğe çalışmakta idiye de üzerinde çok değişiklik yapamıyor, şeriatın Türk tebaasını, islâm dininde olmasa da kendi hudutları içine alması ve bu suretle tebaanın biri ötekinden daha az hakka sahip iki sınıftan terekübetmesi, birinin hâkim, öbürünün kul olması hakkındaki hükmü değiştiremiyordu.

Her yerde mer'i olan devlet kanunundan başka her eyaletin idaresine göre mahallî kanunnameler de tanzim edilmişti. Macaris-

tan'daki eyaletlerin, sancakların da böyle kanunnameleri vardı, fakat bunlar, bütün diğer mahallî kanunlar gibi, umumi kanundan ancak pek az noktalarda ayrılıyordu; umumiyetle onun tatbikatını gösterirdi.

Budin'in katı zaptından sonra sultan Süleyman Macarlar arasında çıkacak dâvalı işlere bakmak için Macarların kendilerinin ayrı bir başhâkimleri bulunmasını, Macar kanunlarına, âdetlerine göre hüküm vererek eski ve yeni devri birbirine bağlayan köprü olmasını istemişti. Fakat Macar milleti başhâkiminin çok şey vadeden bu vazifesi uzun sürmedi; sultanın bu vazifeye getirdiği ünlü Macar hukuk âlimi Werböczi çok geçmeden ölmüş ve padişah bu mevkii başka biriyle doldurmağa lüzum görmemişti. O zamandan itibaren Türk idaresi, tasarlanan bağ ve köprü olmadan çalışmış ve Macarların kendi aralarında çıkan dâvalı işlerin halli de Türk makamlarına, paşa ve kadiya düşmüş, böylece yeni hukuk, Türk hukuku tam ve katî surette hüküm sürmeğe başlamıştır.

* * *

Yeni merkezlerle yeni bölgeler, yeni salâhiyetlerle yeni resmî makamlar, yeni kanunlarla yeni kanun adamları (yeni Tanrı ve yeni din reislerinden sonra), gerçekten birdenbire, öğrenilmesi lüzumlu pek çok yenilik meydana gelmişti. Bunların hepsini birden kavramanın imkânı da yoktu, hususiyle bunları usulü dairesinde öğretecek hukuk bilgileri ancak memleketin yeni sahiplerine, bunların çocuklarına gösterilmekte idi, islâmlık dışında kalan kimse kendisini bu bilgilerde aydınlatacak üstadı hiçbir yerde bulamazdı. Halbuki hukukun bilinmesi lüzumlu ve faydalı görünüyordu. İstilâcî Türklüğün soğuk tavrından ve kayıtsızlığından daha ziyade, eski halk için en iyi ve en hayırlısının, üzerine hiçbir vakit dikkat çekmeden, göze görünmeden, ses çıkarmadan, sanki yaşamıyormuş gibi gelip geçmek olduğu anlaşılıyordu. Fakat ne de olsa Osmanlı idare usullerini gene de öğrenmek lâzımdı, bu bir zaruretti.

Bu lüzum ve zaruret ilkin ve daha kuvvetli şekilde, istilâcî ile istilâyâ uğrıyanın, yeni adamları yerli halkın daha fazla temas halinde bulunduğu yerlerde, yani Türk eyalet ve bölge merkezlerinde, Türk resmî makamlarının yerleşmiş olduğu kale ve şehirlerde, ehemmiyetli güzergâhlarda ve bunların askerî ve ticarî merhalelerinde kendini göstermişti, temas imkân ve lüzumu daha az olan yerlerde ise daha hafif duyuluyordu.

Askerî veya ticari ehemmiyetleri derecesine göre işgal zamanının en ileri gelen şehirleri şunlardı : Budin, Ostorgom, İstolni Belgrad, Solnok (*Szolnok*), Segedin (*Szeged*), Temeşvar (*Temesvar*). Türk hayatının dış şekillerini ve iç hususiyetlerini yakından tanımağa talih ilkin bu şehirler ve civarları halkını mecbur etmişti. Daha uzak köyler, etraf halkı, yani işgal sahası halkının çoğunluğu Türk hayatının esas ve teferruatıyla şehirler ve kaleler vasıtasıyla tanışıyordu.

Türk hâkimiyeti altına geçen Macaristan arazisi, Tuna - Sava hattı üzerindeki uzun üçgen, Budin'in işgalinden sonra (1541), Budin beylerbeyliği adıyla tek bir Osmanlı eyaleti haline getirildi. Bu eyalet ilk zamanlarda, gene de 1566 dan sonra, yani Türk istilâsı şöyle böyle durduğu zaman, daha küçük 16 idare bölgesine, sancak veya livaya ayrılmıştı. Budin, Segedin (1541-de teşkil olundu), Ostorgom, İstolni Belgrad, Şimontorna (*Simontornya*), Mohaç, Peçuy (*Pecs*), Kopan (*Koppány*), Szekcsö, Seksar (*Szekszard*, 1543), Hatvan (*idem*), Novigrad (*Nograd*), Sıçan (*Szecsény*), Filek (*Fülek*, 1548), Solnok (1552), Sigetvar (1566) merkezleriyle, bundan başka Mohaç'tan beri Türk işgali altında bulunan Sirem Adası Osek (*Eszek*) merkeziyle, ve yüz yıl kadar bir zamandan beri Osmanlılar elinde bulunan Semendre (*Szendrő*) geniş havalisiyle birer sancak olmuşlardı. Her bir sancak muhtelif sayıda nahiyeye ayrılmıştı. Budin sancağı 1547-de Budin, Peşte (*Pest*), Vişegrad (*Visegrad*), Keçkemet (*Kecskemet*), Novigrad, Vaç [*Vac*, 1639-da Vaç yerine Kuvin (*Keve*) geçmişti], Segedin sancağı 1570 yıllarında : Segedin, Sobotka (*Szabadku*), Baya (*Baja*), Kalaça (*Kalocsa*), Şot (*Solt*), Titel (*idem*), Baç (*Bacs*), Sombor (*Zombor*) diye sekiz nahiyeye, İstolni Belgrad sancağı : İstolni Belgrad, Pespirem (*Veszprem*), Papa, Tata (*idem*), Csesznek, Deveçer (*Devecser*), Csobanka, Sümeg, Szigliget, Sendyördy (*Szentgyörgy*), Ders, Yanık (Yanık kalesi hariç), Vajon (*Vazsony*), Tihany, Somlo, Samartın (*Szentmarton*) olmak üzere on altı nahiyeye, Şimontorna sancağı yalnız iki, Şimontorna, Ozora nahiyelerine, Filek sancağı 1577-de on nahiyeye : Filek, Rimaszombat, Balogvar, Pelsöc, Putnik (*Putnok*), Rimaszecs, Semendre (*Szendrő*, uc kalesi), Diven (*Diveny*), Murany, Csetnek ilâh. Ekseriyetle sancaklardan küçük olan kadılık, naiplik gibi bölgeler, daha ziyade adlî bölgelerdi.

Temeşvar'ın işgalinden sonra eski Macar sahasında merkezi Temeşvar olmak üzere 1552 -de ikinci bir beylerbeylik kurulmuştu

ki, bu da Temeşvar, Lipova (*Lippa*), Modava (*Moldova*), Çanad (*Csanad*), Dyula (*Gyula*) ve Yanova (*Borosjenö*) sancaklarını ihtiva etmekteydi. Köprülü'ler çağında, 1660 yıllarında bu beylerbeyliğin merkezi Yanova'ya nakledilmiş ve eyalet de geçici bir zaman için Yanova eyaleti adıyla de anılmıştır. Yanova'nın Osmanlılar elinden çıkmasıyla, 1688-den sonra eyalet merkezi gene Temeşvar olmuş ve o zamandan itibaren, tamamiyle ortadan kalkıncaya kadar (1716) eyalet buradan idare edilmiştir.

Eğri ve Kanija'nın işgalinden sonra (1596), merkezleri bu şehirler olmak üzere iki yeni beylerbeyliği teşkil olunmuştur. Eğri beylerbeyliğine Budin eyaletinden ayrılan Filek, Hatvan, Solnok, Segedin sancaklarıyla yeniden teşkil olunan Eğri sancağı, Kanija beylerbeyliğine Sigetvar, Peçuy, Şikloş (*Siklos*), Valpova (*Valpo*), Pojega (*Pozsega*) ve *Nadas*, bir de yeniden teşkil olunan Kanija sancağı katılmıştır. Yanık'ın işgalinden sonra (1597), bu kale beylerbeylik merkezi, buradaki paşa da beylerbeyi olmuştur; ancak Yanık Türklerin elinde kısa bir zaman kaldığından olacak, bu beylerbeyliğin idari teşkilâtı bilinmemektedir.

Osmanlı devrinin sonlarına doğru, Varat'ın işgalinden sonra (1660) bu kale etrafında da yeni bir beylerbeylik kurulmuştu, bunun sancakları olarak Budin'den ayrılmış Dyula ile yeniden teşkil edilmiş olan *Szentjob*, Varat sancakları kaydedilmiştir. Üç yıl sonra, o zaman (1663) işgal edilmiş olan Uyvar da beylerbeylik olarak zikredilmekte ise de bunun taksimatı da keza malûm değildir.

* *

Sancak, memleket müdafaası hizmetine tahsis edildiğinden Macar idari teşkilâtına, *megyeye* (ile) benzemekte idi. Osmanlı idari teşkilât birliği olan sancağın (Arapça adıyla *livanın*) başındaki memur kendi askerî kuvvetini Macar *megyenin* eski *comesinin* kendi *banderiumunu* bayrak demek olan İtalyancadan gelme *bandera* altında topladığı gibi gene bayrak mânasına gelen sancak altında toplardı. Fakat sancak ve öteki Osmanlı idari birlikleri tam tamına eski Macar birlikleri sahasını işgal etmiyor, hudutları eski Macar idari birlikleri hudutlarına uymuyordu. Eyaletle sancak veya *megye* coğrafi bakımdan birbirine yalnız merkez, idare merkezi sayılan kale ile bağlanıyordu. Osmanlı sancağının çekirdeğini, tıpkı *megyede* olduğu gibi, bir kale, çok

defa eskiden Macar *megyenin* merkezi olan kale teşkil ediyordu. Fakat Macar *megye*, merkezi etrafında aşağı yukarı müsavi şekilde yayıldığı, yani çoğu ahvalde merkezini ortaya aldığı halde sancağın merkezini çok defa coğrafi merkezde değil, sancağın iç kenarında bulmaktayız.

Sancağın teşkil edildiği sıralarda çok defa bu durum mevcut değildi. Türk hâkimiyetinin başlangıcında, yani sancakların teşkili zamanında, hudut boylarına düşen sancakların merkezleri Türk memleket hududu yakınlarında bulunuyordu. Fakat o zamanki Osmanlı devleti yayılma temayülünde bulunduğundan yeni yeni köyler vergi sahasına alındıkça sancağın arazisi düşman toprağına doğru genişliyor, hududu da buna göre ileri alınıyordu. Böylece meselâ Ostorgom, Sigetvar, Solnok'un işgalleri sırasında merkezleri buralar olmak üzere teşkil olunan sancaklar kale hudutlarından düşman tarafına, yani memleket hudutlarına doğru pek az yayılmışlar, fakat sancakların kuruluşundan otuz yıl sonra, 1570-te Ostorgom sancağının sahası, ta *Selmecbanya* yakınına, başka istikametten Nitra (*Nyitra*) havalisine kadar uzanmış, Sigetvar sancağı Sigetvar'ın işgalinden on beş yıl sonra bütün Medyumurye'ye (*Muraköz'e*) yayılmış, keza Solnok sancağının hududu tesisinden yirmi yıl kadar sonra (1570), ta *Nyirseg'e* ulaşmış olduğu halde sancak merkezleri olan Ostorgom, Sigetvar, Solnok hudutların çok gerisinde, sancağın iç kenarlarında kalıyordu. Bu yayılma neticesinde, hususiyle bazı hudut boyu sancaklar asli şekillerini kaybetmişler, genişledikçe genişlemişler, iç taraflarda bulunan diğer bazı sancakların ehemmiyeti ikinci dereceye düşmüş ve bu yüzden, yahut hudut değişmeleri neticesinde, ortadan kalkmışlardır. Böylece daha önceleri müstakil sancak olarak mevcut bulunan sancaklardan bazısı sonraları "Novigrad ve Sıçan,,", "Novigrad ve Hatvan,,", "Szekcsö ve Mohaç,, sancakları adıyla anılmış, yani birleştirilmişler, Peçuy sancağı Mohaç sancağına (henüz müstakil olduğu zamanlarda) karışmış olduğundan, ortadan kalkmıştır ilâh. Demek oluyor ki, bazı sancaklar, hususiyle başlangıçta birbiri yanına sıralanmış olan sancaklar, tarihi seyir neticesi ortadan silinmişler, kalanlar ise eski *megyelerden* beşini altısını içlerine alabilecek kadar büyümüşlerdir.

Sancağın iç kuruluşu, resmî vazifesi de *megyenin* devamı değildi. Sancak, memurları yüksek makamlar tarafından gönderilmiş

bir askerî teşkilâtı ve bu memurlar yerli halka sormaksızın, yalnız o yüksek makamlardan aldıkları talimata, yalnız Türk hükümet merkezinin kanun ve emirlerine göre çalışırlardı. Eski *megye* "üyelerinin,, asılların, hıristiyan kilise adamlarının sancak işlerinin yürütülmesinde hiç sözleri yoktu, yani "asillik *megyesinin,, yerine yabancı, yeni yapılı bir heyet geçmiş bulunuyordu.*

* * *

Eyaletin başındaki, askerî rütbe taşıyan memur, Türkçe adıyla beylerbeyi, Arapça-Farsça adıyla mir-i miran (daha sonra vali) hep paşa rütbesini ve paşa ünvanını taşır ve muayyen bir zaman için verilen beylerbeylik vazifesi sona ererek hizmet dışına çıktığı veya başka bir sıfatla vazife aldığı zaman da bu ünvanı muhafaza ederdi. (Beylerbeyi adından anlaşılacağı üzere beylerbeylik rütbesi ve sancakların beylerbeylik altında toplanışı sonradan, daha yeni zamanlarda olmuştur; bey ve sancak beyi beylerbeylikten eskidir. Bu gelişme Türklerin Macaristan'ı istilâsından önce vuku bulmuştur ve bu teşkilât burada artık bu şekliyle görülmüştür.) Budin'in ilk valisi Süleyman paşaya demin söylediğimiz iki ünvandandan başka vezir ünvanı da verilmişti ki, beylerbeyiler için bu o zamanlar nadir bir tevcihti ve ancak padişahların kızlarını veya kız kardeşlerini alanlara, damatlar gibi müstesna şahsiyetlere, beylerbeylikten üstün bir taltif olsun diye verilirdi. Daha sonra, XVI. yüzyılın sonlarında bu rütbe Budin paşalarının daha sık, 1623-ten itibaren de daimî rütbeleri haline geldi ve Budin paşaları bu rütbeleriyle diğer Macar eyaletleri ve Bosna eyaleti üzerinde de hâkim bir duruma girdiler.

Macaristan'daki diğer beylerbeyliklerin başında bulunanlar başlangıçtan itibaren paşa ünvanını taşımakta idilerse de vezir rütbesi bunlardan da ancak en seçkinlerine verilmiştir. Türkiye'de rütbelerin umumiyetle değerlerinin düştüğü XVII. yüzyılda vezir rütbesi bütün paşalara verilmiş, gitgide ehemmiyetli sancakların başında bulunanlar, tanınmış sancak beyleri de bu rütbeye nail olmuşlardır; devrin sonlarına doğru, meselâ İstolni Belgrad sancak beyi hep vezir rütbeli paşa idi.

İmparatorluk merkezinden taşra eyaletlerinin idaresi başına gönderilen valiler aşağı yukarı aynı tarzda yetişmekte idiler. Bunlar askerî terbiyeyi muhtelif askerlik müesseselerinde, saray-

larda, bilhassa Galata ve Edirne saraylarında alırlar, bunu tamamlayacak olan tatbikat bilgilerini en yüksek sarayda, İstanbul'daki padişah sarayında edinirlerdi. Bu adamlar önlerinde, kapıcılıktan başlıyan ve kabiliyetlerine, hele son zamanlarda akrabalığa dayanarak yükselmiş, çeşitli mevkiiler almış misaller görüyorlardı. Rivayete göre Macar aslından olup evvelce Diyarbakır ve Bağdat'ta bulunmuş olan ilk Budin beylerbeyi Süleyman paşa gibi, onun halefleri ve aynı derecedeki devlet adamları da imparatorluğun başka merkezlerinde vazife görmüş, üç-dört bin kilometrelik mesafeler dolaşmış kimselerdi. Bunların eski, şöhretli seyyahlardan farkları, daha az görmüş olmalarında değil, gördüklerini, intibalarını yazıya dökmemiş bulunmalarında idi. Bu idareciler muhtelif yerlerdeki vazifelerinde çeşitli milletten insanlar tanımışlar, canlarını çok defa tehlikeye komuşlar ve oralarda edindikleri tecrübelerle efendilerini burada, başka bir âleme mensup insanlara, imparatorluğun nazik batı uclarındaki rakıplere, Macara ve Almanya, Flamanca ve İspanyola karşı temsil etmek üzere nihayet buralara gelmişlerdi. Yazık ki, bu çok görüp geçirmiş, binlerce insanın sözlerini ve hareketlerini — bunlara dayanarak her birini değerine göre vasıflandırabilecek derecede — bilmiyoruz ve böylece en seçkinlerinin bile gözümüzün önünden, tıpkı resimli Acem kitaplarında, şahnamelerdeki kahramanlar gibi, her biri tepeden tırnağa yaldızlar içinde, fakat şahsiyetsiz birer kalıp halinde, soğuk ve dimdik görünen silik renkler içinde geçmelerine mâni olamıyoruz.

Osmanlı padişahlarının Macaristan'daki valileri arasında nispeten daha vazih şahsiyet sahibi olanlar yabancılarla müzakerelerde bulunmuş ve bu suretle yabancıların o zamanki yazılarında zikri geçmiş olan kimselerdir.

Macar topraklarında, bu uzak uclarda, devletler arası müzakerelere çok defa vesile zuhur etmiştir. Buradaki paşaların diplomatik faaliyetlerde de bulunmalarını ve devlet menfaatlerini buldukları merkezlerden doğrudan doğruya temsil eylemelerini Osmanlı sarayı ve padişah kendisi isterdi. Gerçi adamlarının sadakatına güvenemiyen padişahlar uzaklardaki valilerine geniş salâhiyet vermeyi pek istemez idiyeler de, batı uclarda muhafızlık eden Budin paşalarının vazife ve salâhiyetlerini diplomatik sahaya da teşmil etmişlerdi. Kırallık Macaristanı'na, yani Habsburg hanedanı memleketlerine, İstanbul'ca uzun zaman hakır görülmüş

Nemçeye göz kulak olmak, inhitatı sırasında, belki de inhitatı yüzünden sempati kazanmış olan Venedik'in, sonra Lehistan'ın ve nihayet zaman zaman şüpheli tavırlar takınan tâbi memleketin, Erdel'in hareketlerini dikkatle takibetmek ve bu devlet mümessilleriyle zaman zaman müzakerelere girişmek de Budin paşalarına verilmiş vazifelerdendi. Bu çeşit müzakerelerin esas konusunu hudut ihtilâfları, Türk tebaasının, bilhassa tacirlerin şikâyetleri ve hele en ziyade İstanbul'a gönderilecek vergi meselesi teşkil ederdi ve bunlarda hâkim olan hava kuvveté dayanırdı. Türkler, "ülkeler fetheden,, sultanın emirlerine sıkı sıkıya bağlanarak her zaman kılıç hakkından ve fatihlik sıfatından bahseder ve yalnız Erdel'le Macaristan'a değil, Lehistan'a da "padişahın diğer memleketleri,, göziyle bakarak, halli imkânsız görünen durumlarda *ultima ratio* olarak padişahın korkunç öfkesiyle, muharebe ile, Tatarla tehdide geçerlerdi.

Macar kırallarına karşı tahaddüs eden meseleler, kuvvet şartları ve doğrudan doğruya komşuluk durumu dolayısıyla Budin paşalarının en çetin meselelerini teşkil ederdi. Çünkü onların "Beç kiralı,, diye andıkları zat çok geçmeden imparator, yani padişahla aynı rütbede bir hükümdar olmuştu ve bir zamanlar yüklendiği vergi, bilhassa onun saçakları, yani hediyeler, kendisine gittikçe daha ağır gelen bir hakaret halini almıştı. Parlak kariyerlerine cellâdın son vereceği önceden bilinen yabancı kölelere, hattâ hadım Habeşlilere bile muayyen zamanlarda armağanlar göndermek mecburiyeti, kendisi de "divinus ve augustus,, bir imparator olan barok devri Habsburg imparatoruna çok ağır geliyordu. "Beç kiralı,, için olduğu kadar Budin paşası için de aynı derecede zor olan bu durum birçok düşmanca muhabereye sebep oluyor, "hediye var mı, yok mu?,, meselesi Budin paşalarına hayli üzüntü veriyordu, çünkü bunlardan birinin dediği gibi, kendileri de başlarının elden gideceğinden korkuyorlardı. Jidva Boğazı barışında (1606) çetin pazarlıklardan sonra "Beç kiralının,, vergi mükellefiyeti kalkmış ve bu mesele paşalarla hükümdarlar arasındaki muhaberenin mevzuu olmaktan çıkmış idiyse de, bunun yerini bir sürü mesele almıştı. Çoğalmış olan hudut münazaaları, iki tarafa vergi veren köylerin meselesi, Türk topraklarında yaşayan Macar asıladelerinin yeniden ortaya atılmış olan vergi muafiyeti işi, zaman zaman faaliyeti artan iki devlet arasındaki ticaretle ilgili ihtilâfların mü-

nakaşası hep paşalara yükleniyordu. 1606 Jidva Boğazı barışı, 1615 ve 1616 Viyana muahedesi, 1618 Komaran (*Komarom*), 1625 Dyarmat (*Hidasgyarmat*) ve 1627 Sön (*Szöny*) anlaşmaları hep bu kabll anlaşmalar olup Türk tarafından Budin paşalarının haberleşmeleri ve uzun müzakerelerden sonra imza olunmuşlardır.

Karşılıklı müzakerelerde, hele bunlar dışarıda, yabancı memleket toprağında cereyan ettiği zaman, Türklerin tavırlarında yabancılık göze çarpıyordu. Esas itibariyle zengin olan tecrübelerini ve insan tanıma kabiliyetlerini dış memleketlere giderek inkişaf ettirmedikleri için kimi acemice hareket eder, kimi de acemiliğini belli etmemek için kibirli, sert bir tavır takınırdı. Bu sebepten Türkler müzakerelerin kendi topraklarında, Türk muhitinde yapılmasını daha memnunlukla karşılamakta idiler. Fakat siyasi kabiliyet bakımından rakiplerinden, komşu devletler murahaslarından geri kalmıyorlardı ve kültürleri her ne kadar başka temele dayansa da bilgi cihetinden geri değillerdi. Padişahın idaresi batı uclarının imparatorluğun en nazik noktası olduğunu biliyor ve buraya en seçkin adamlarını gönderiyordu. Bu adamlar görmüş geçirmiş kimseler oluşları ve aldıkları talimata dikkatle sadakat göstermeleri sayesinde güçlükleri yenmekte, işleri halletmekte idiler.

Hele iç işlerindeki yazılı muamelelerde hiçbir kararsızlıkları görülüyor, bu sahada başlangıçtan beri ustalıkla çalışıyorlardı. Bu batı uclarında Doğu'lu bir padişahı temsil etme rolüne kendilerini çabucak alıştırmışlar, bu hususta mükemmel kabiliyet göstermişler, aynı zamanda kâh bir Doğu padişahının valisi olarak görünmüşler, kâh Batı adamlarına benzemeğe gayret etmişlerdir. XVI. yüzyılın ortalarında Toygun paşa ve daha bazıları adlarının veya imzalarının (pençelerinin) yanına "muzaffer daima," sözünü yazarlardı. Bu âdetten onları ayrı bir emirle menetmek icabeylemişti, çünkü Bizans kayserlerinin $\nu\alpha\kappa\eta\tau\acute{\iota}\varsigma \ \acute{\alpha}\epsilon\iota$ unvanının tercümesi olan bu sıfatı padişahlar ancak kendilerine inhisar ettirmişlerdi. Sokullu Mustafa, Budin Türklerinin en seçkini, ailesi Osmanlı Türklüğüne tam on dokuz namlı asker, paşa, vezir ve devlet adamı, yirminci olarak da ana tarafından devrin en sivrilmiş tarihçisini, Peçevi'yi vermiş olan bu Boşnak köylü çocuğu Matyas Korvin'in paytahtında, bundan başka daha on yedi yerde, İstolni Belgrad'ta, Novigrad'ta, Cankurtaran'da (*Adony* yanında), Pakşa'da (*Paks'ta*), Mohaç'ta, Sigetvar'da ilâh. on iki yıl içerisinde

pek çok bina, islâm kültür müessesesi vücuda getirmiş ve rönesansa aşlanmış bir Balkanlı olarak kendi hal tercümesini yazdırmıştı. Sokullu kendini büyük bir bey, bir hükümdar hissediyordu ; Budin'e yeni geldiği zaman mektuplarına : "Ben, Mustafa paşa...." diye başlıyor, fakat birkaç ay sonra kendisi hakkında çokluk işaretini kullanırsa daha büyük olacağını öğrenerek, kiral mektuplarında gördüğü gibi, kendi padişahından daha kibar bir şekilde — onlar birlik birinci şahısla yazarlardı—, " Biz, Mustafa paşa. . . " diye yazıyordu (S. Takats - F. Eckhart - Gy. Szekfü, A budai basak magyar nyelvü levelezese [Budin paşalarının Macarca muhaberatı]. 22 - 23. s.).

Efendilerinin kudretini ve bu sayede kendi şahıs ve mevkilerinin yüksekliğini göstermeyi umumiyetle hepsi iyi biliyordu. Kalaylı Koz Ali paşa bir zamanlar sultan Süleyman'ın dediği : "Budin kalesi benimdir, Macar milleti ise Budin kalesine bağlıdır,, sözüne dayanarak 1583-te : "Bütün Macaristan'ın kanunen Budin kalesine bağlı olması lâzım geldiğini, çünkü eskiden de Budin'e bağlı,, olduğunu iddia ediyordu. 1587-de Sinan paşa, karşısına üniforma ile, kılıç kuşanmış, gösterişli bir kılıkla çıkan Alman imparatorunun elçisi Ferenc Jurkovit'in kılıcını kırdırtmıştı, çünkü Budin'de divan padişahındı ve padişah divanına elçi kılıçla giremezdi. Bu kudretlerine güvenme duygusu paşalarda o derecede idi ki, kirala elçi göndermezler, bunu kendileri için bir tenezzül sayarlar, ona gidecek mektubu olsa olsa bir çavuşla gönderirlerdi. Yalnız bu çavuş için önce başka bir çavuş vasıtasıyla itimat mektubu istenirdi, çünkü usul ve sultanın kudreti bunu icabettirirdi. Kendi efendilerinin "denizlerden bu yanda ve denizlerden öte yanda,, ne büyük hükmü olduğunu kaydetmeyi hiç ihmal etmezler ve Viyanalılar şevketli padişahı sade sultan diye anacak olsalar buna şiddetle itiraz ederlerdi (çünkü " sultan ,, unvanı onlarda artık değerini kaybetmiş bir sözdü, alelade ağalar da birbirlerine "devletli sultanım,, diye hitabederlerdi), ve kendilerinin, o büyük efendinin ne kadar ilerigelen kulları olduklarını her fırsatta duyururlardı. 1627-de Murtaza, o zamanki Budin paşası, Miklos Eszterhazy'nin (*nadorun*) elçisine "Osmanlı ülkesinde benim derecemde daha iki kişi vardır,, diye övünmüştü.

Macar kiralı ve Erdel beyi kendilerine sık sık elçiler gönderirlerdi, sonraları Budin'de daimî mümessil de bulundurmağa baş-

lamışlardı. Paşalar önce bu çok elçi gidiş gelişinden casusluk sezerek kuşkulanmışlardı, fakat zamanla alışmışlar, ses çıkarmaz, hattâ azametli bir tavırla bunu kabul eder, elçinin kendi rütbelelerine münasip biri olması şartıyla onu bekler olmuşlardı. Böyle bir elçi gelişinde parlak bir merasim ve debdebe ile bütün kale muhafızlarıyla alay tertibederler, hattâ daha uzaklardaki kuvvetleri de Budin'e getirirlerdi. Yapılan bu merasim elçinin şerefine değil, gençlik çağlarında sarayda sultanın maiyetinde hizmet ederlerken bin zorlukla ve haylı gecikmelerle toplanan ücretlerin—parlak urbalar giymiş saray adamları önünde ve çağrılan yabancı elçilerin gözlerini kamaştırmak maksadiyle—gürültülü sahneler içinde dağılışı sırasında gördükleri gibi, sırf kendi kudret ve nüfuzlarını göstermek içindi.

Budin paşalarının bu çeşit temaslarında ne derece kudret ve mevki iddiası bulunduğunu 1590-da geçen Kreckwitz elçiliğinin kabul merasimi çok iyi aksettirir. Gösterişli Macar kıyafetleriyle Budin'e gelen imparator elçisine ve çok sayıdaki maiyetine karşı Budin paşası Sofu Sinan daha büyük bir tantana ile cevap vermişti. Paşa, elçilik heyetini kabul için zâbit ve askerlerini karşı çıkarmış, fakat kendisi makamında kalmıştı. Sinan paşa sefiri Tuna kıyısındaki konağının, duvarları nefis seccadelerle süslü, yerleri baştan başa halılarla döşeli geniş bir salonda beklemişti. Elçi içeri girdiği zaman paşa geniş bir sedirde oturmakta idi ve ancak elçi salonda ona karşı ilerlerken ayağa kalkarak karşılamış, sonra misafirini sedirin karşısına konmuş, üzeri kadife kaplı küçük bir koltuğa oturtmuştu. İlk nezaket sözlerinden sonra elçi efendisinin yazdığı mektubu paşaya verdiği zaman paşa bunu öpmüş, başına komuş, sonra okuması için kâtibine vermişti. Müzakere tercüman vasıtasıyla cereyan etmişti, bu da yalnız iki tarafın birbirinin dilini bilmediklerinden değil, usul ve âdap icabı idi; yabancı devletler elçileri İstanbul'da da bu şekilde kabul olunurdu.

Bu müzakerelerin cereyan tarzında, yeni ve zor başa çıkılır bir unsurla, aldatma ve yanlış yola sevk etme unsuru ile karşılaşılmakta idi. Bu onlarda başka yerde görüldüğünden çok daha fazla esas teşkil etmekte ve asıl garibi, zayıf tarafın değil kuvvetli tarafın, yani Budin paşalarının silâhı bulunmaktaydı. Büyük bir merasimle girişilen başlangıçtan, karşı tarafın mümessillerini yüzlerine karşı bir iyi methettikten sonra uzun görüş-

melerle, elli çeşit yemek bulunan ziyafetlerde süslü, dolambaçlı sözlerle avutarak işi yazılı anlaşmaya dökmek için ellerinden geleni yaparlardı; o kadar ki, elçiler bir netice alamamaktan, onları yollayanlar da faydasız haberler salıp durmaktan bıkip usanarak müzakereleri yüzüstü bırakır ve çok defa, başlangıçta kabul edilemez saydıkları duruma razı olurlardı.

Anlaşılan Osmanlı Türkleri bu muamelelerinde cetlerinden kalma bir usul takibetmeyip başkalarından, samimî olmıyan bazı eski kültürlü milletlerden, herhalde Acemlerden geçme bir usul gütmekte idiler. Nitekim bu muamelenin iyi ve yerinde olduğuna dair kendilerinden Acemce sözler duyulurdu :

آسایش دو کینی تفسیر این دو حرف است
با دوستان تلافی با دشمنان مدارا.

Yani, 'iki memleket arasında barışı sağlıyan iki bilginin anahtarı, dostlara karşı hulûskârlık, düşmana karşı müdaradır'. Bu Acem beytinde câlilik, sahtelik, kandırma mânasına kullanılan müdarayı kalender ruhlu Âşık Paşa-zade (Tarih. 234. s.) Türkçe bir beyitle kendisine hitaben şöyle ifade eder :

عاشق مدارا خوشدر یرنده
مدارادر اوران دشمنی یره.

Bu unsur diğer Acem kültür tesirleriyle birlikte zamanla Osmanlı İmparatorluğuna pek ziyade işlemiştir ve kudretli padişah, sultan Süleyman bile, Macar başşehrini müdara ile hükmü altına aldıktan sonra, düşmana karşı hep oyalama ile, müdara ile hareket etmesi için Budin paşasının dikkatini çekmişti.

Kendi iç işlerinde, yabancılara teması icabettirmiyen, sade iktidar merkezine hesap vermeğe mecbur oldukları işlerde idari faaliyetlerinin hakiki sahasındaki hareketleri her zaman açık ve kati idi. Bu sahada her şeyden önce askerdiler; Macaristan'daki bütün Türk kalelerinin kumandanları ve ordu erkânı, 1546-ya ait inanılır resmî kaynağa, Osmanlı asker ücretlerine dair olan kayıtlara göre sayısı 10200-ü bulan orduyu ellerinde tutmakta idiler. Kendilerine verilen başvazife bu ordunun idamesi ve inzibatının temini idi, bu maksatla kıtaları teftiş etmek üzere çok zaman onları ayaklarına getirtirler, teçhizatı kontrol için uc kaleleri görmeğe giderlerdi. Vakitlerinin çoğu yollarda, çadır

altında ve başka başka kalelerde geçirdi. Paşa genç, dinç bir adamsa merkezdeki eğlencelerine de askerlikle ilgili şeyler karıştırır, meselâ tatbikat için Peşte, Kele Ovası (*Kelenföld*), Can-bek (*Zsambek*) kırlarına gider, Vaç taraflarına tavşan avına çıkar, cirit oyunu için Peşte çayırlarına veya Eski-Budin (*Obuda*) çiftliklerine, Budin'deki yukarı ılıcalarda yaptırılan Baruthane hisarına veya Bunarhisar'a giderdi ki, bunların her biri birer küçük manevra, idman, nişan talimi, askerî teftiştii. O zamanki Macar halk şairlerinden biri Kalaylı Koz Ali paşayı şöyle tercüme edebilecek şu sözlerler övmüştür :

Gördüm Ali paşayı : Eski-Budin yönünde
Uzunca bir sıığı diktirmişti ovaya,
Kocaman bir yuvarlak da geçirmiş ucuna :
Dört nala at sürerken ok atıyor oraya.

Fakat paşalar sade askerî işleri idare ve teftiş yetkisine sahip olmakla kalmazlar, imparatorluk içinde hemen en son zamanlara kadar olduğu gibi, bütün idare işlerini askerî esaslara göre yürütürler, resmî hayatın her koluna tesir icra ederlerdi. Nüfuzları, hiç olmazsa geçici olarak, din hizmetindekilere de şâmildi; vazifesinin ehli olmadığını görürlerse imamı, müezzini, papazı işinden atabilir, suçlu olduğunu anladığını şiddetle cezalandırabilirdi. Mahkeme işlerine de karışır, kadıya akıl öğretir, kanunu izah ederler ve kadılık makamı açılacak olursa onu muvakkat bir zaman için kendileri işgal ederlerdi. Kadılar hakkında hüküm vermeğe de yetkili idiler. Hatvan kadısı, *nador* Miklos Eszterhazy'nin elçisi sıfatiyle Budin'de bulunan Gaspar Tassi'yi birkaç kere evinde rahatsız ettiği zaman, Tassi'nin şikâyeti üzerine Murtaza paşa divansız, meşveretsiz, şahit dinlemeğe, ifade almağa lüzum görmeden kadının tabanına elli değnek vurdurmuş ve cezanın tatbikında bizzat hazır bulunarak Allaha hamd için çektiği tespihiyle vuruşları saymıştı (F. Salamon, *Ket magyar diplomata* [İki Macar diplomati]. 212. s.).

Paşaların nüfuzu bir "bey,, nüfuzuna yakındı ve bu hal Osmanlı İmparatorluğunda — diğer birçok islâm devletinde olduğu gibi — merkezî hükümeti inhilâle götürmemişse sebebi bu adamların idare başında hep kısa zaman kalmalarıdır. İmparatorluğun bazı yerlerinde daha XVI. yüzyılda nüfuzlarını icabında padişaha

karşı bile savunmağa ve istiklâllerini ilâna hazırlanan oligarkha ailelerin türemekte olduğuna dair deliller mevcuttur. Fakat Osmanlı hanedanı kendinden önce gelmiş geçmiş islâm hanedanlarının başlarına gelenlerden ibret almış ve kendi varlığını sade çöllerde kalmış mabet harabeleri hatırlatmasın diye, zaman zaman bu oligarkha aileleri bastırmış veya ortadan kaldırmış, sonra da böylelerinin teşekkülünü önlemek için valilerinin bir yerde kalmasını pek kısa zamanlara inhisar ettirmişti. Budin valilerinin o kadar sık değiştirilmesi iki devlet arasında mahzurlu durum yarattığından bu hale nihayet verilmesini kıralcılar kendileri istemişlerdi. Osmanlı padişahları 145 yıl içinde, meselâ Budin'e vali olarak 99 defada 75 adam göndermişler, buradaki hizmeti elverişli görülenlerin hizmet müddetlerini her yıl birer mukarrername ile uzatmışlar veya bunları bir müddet için başka yere nakletmişler ve daha sonra yeniden Budin'e göndermişlerdir. Bu 99 defada tâyin olunmuş Budin paşalarına ortalama bir buçuk yıllık bir idare zamanı düşmektedir ki, bunların içinde 48-i bundan kısa bir zamanla yetinmek zorunda kalmıştı; bu sonuncular eyalet hayatında kendilerinden bir iz veya nam bile bırakmadan gelip geçmişlerdir. Diğer sekiz-onu valilik makamına da oturamamışlar, yol hazırlıkları arasında gelen bir emirle başka yere tâyin edilmişlerdi. Bu hal en ziyade imparatorluk içinde karışıklıkların çoğaldığı, gailenin arttığı ve işe yarıyacak adamların kıtlaştığı XVII. yüzyılda görülmüştü.

Yerlerini böyle durmadan değiştirmek zorunda olan valilerin, tanımadıkları, her zaman yenileşen şartlar içinde gittikleri yerlerde sadık adamlarının yardımına dayanabilmek için maiyetlerini beraberlerinde götürmeleri de tabii idi. Bu maiyetler efendileriyle birlikte eyaletten eyalete göç eden, efendileriyle birlikte yükselen veya düşen, uzak diyarlardan toplanmış insanlardan, hayvanlardan, bendelerden, atlardan, köpeklerden teşekkül ederdi. Bu bendeler, Arap kabtle reislerinin etrafındaki mevlâlar gibi, kendileri için yaşamayıp hep başkası, bir efendi, bir paşa için yaşayan kimseler, paşanın eshabı, adamları idi; hep onunla giderler, en yabancı yerleri bile paşa için kendi evi haline getirirlerdi. Paşanın konak halkını bunlar teşkil ederdi.

Bu konak halkı, sık sık değişmesinden başka esasen de karışık, gösterişli, fakat girift teşkilâtiyle gelişmiş Doğu kültürünün, Türklüğün de beslendiği kültürün birçok damgasını taşıyan bu

maiyet, yabancı göze tamamiyle anlaşılmas görünürdü. İlk bakışta her biri başka kılıkta, başka vazifede bir sürü insan kalabalığı göze çarpardı. Kaynaşmaları içinde de ahenkli, renk renk bir kalabalık: çavuşlar, teşrifatçı, kapıcı, saraya, asitane-i saadete gönderilecek elçiler... vardı. Paşa, kendini temsil etmesi ve entrikalara karşı şerefini koruması, münasebetlerini idame eylemesi için sarayda "pây-ı devlette," ayrı bir adam bulundurur, bu adam, paşanın hizmet müddeti bitince ona başka bir vazife temin ederdi. Bundan başka yabancı saraylara, taşradaki kalelere, oralardaki sancak beylerine gönderilecek ulaklar, irtibat memurları ilâh. vardı. Bunların hepsi de her ne kadar mektep görmüş, okumuş adamlar değillerdiyse de itaatli, mazbut, mektep terbiyesiyle resmîleşmemiş sert karakterli kimselerdi ve Türk şartlarına göre, çeşitli rütbe ve ünvanlarla eyaletin idare işlerinde vazifelendirilebilecek kabiliyette idiler.

Yüksek idare işlerinin yönetiminde paşa bir müşavere heyetinin yardımına baş vururdu. Bu eski bir âdet ve idare işlerinde yazılı usuldü. Hasan Kâfi'nin de nasihatnamesinde söylediği gibi, tam adam ancak kendisi akıllı olmakla beraber gene de meşveret eden adamdır, çünkü meşveret etmeyen kimse akıllı da olsa ancak yarım adamdır, hele bir de akıllı değilse o zaman sıfırdır. Bu müşavere heyeti, yani paşanın divanı, eyaletleri, İstanbul'daki hükümet büyük imparatorluğu nasıl idare ediyorsa, tamamiyle aynı şartlar dahilinde idare ederdi. Eyalet merkezleri İstanbul'daki hükümet merkezine, ilerigelen bazı idare adamlarının, teşkilât erkânının adlandırılmaları bakımından da benzerdi. Paşanın (vezir, beylerbeyi) vazifesi İstanbul'daki sadrazamın vazifesine, eyalet başkadısının vazifesi kazaskerinkine, defterdarınki merkez defterdarının vazifesine, eyalet başmüftüsünün vazifesi şeyhülislâminkine, başkâtabininkine nişancının vazifesine uymakta idi. Birbirine muvazi çalışmalarında taşra teşkilâtı kendilerinden 40—50 günlük uzaklıkta da olsa tıpkı İstanbul'daki devlet daireleri gibi iş görür, Budin'den ancak aylarca yolculukla varılabilecek Bağdat'ta, Erzurum'da, Şam'da aynı daireler aynı tarzda çalışırdı. Aynı tarzda yetişmiş memurlar işlerini aynı şekilde, aynı esaslar dairesinde görürler, yazılarını Erzurum'da veya Budin'de aynı kelime ve tâbirlerle kaleme alırlar ve böylece imparatorluğa siyasi ve askerî sahalardaki sayısız başarılarından daha şerefli ve faydalı hizmetler

sağlardı ki, bu hal o zamanki, tarafsız olmıyan telâkkilerin yanlış olarak vasıflandırdıkları gibi barbar bir Doğu devleti olan Osmanlı İmparatorluğunun, aynı telâkkilere göre daha iyi teşkilâtlandırılmış sanılan Avrupa'nın ortasında tam bir buçuk yüzyıl mevcudiyetini muhafaza edebilmiş olmasındaki sırrı da izah etmektedir.

Eyaletlerin yüksek idaresi divan ve paşalar etrafındaki memurlar tarafından yönetilmekte idiyse de halk her günkü hayatında bunlarla değil, birçok aşağı rütbeli memurla, birtakımı eminler, ... başlarla temas halinde bulunurdu. İşlerin tatbikatı, teferruatın yürütülmesi ve murakabesi hayatın her kolunda bir emine veya bir ... başıya tevdi edilmişti. İşini takibeden bir kimse çok yerde bunlarla karşılaşırdı. Budin, Segedin, Solnok ve saire gibi nehir kıyısı şehirlerdeki köprülerden geçeceklerden köprü emini köprü parası, nehir geçitlerinde ve iskelelerde iskele emini iskele parası alır, kara gümrüklerinde gümrük emini veya Macarca *vam* 'gümrük' sözünden gelme *vamcı*, geçen malın gümrüğünü toplar; cizye hesabını cizye emini, hazineye ait kiralardan hesabını mukataa emini görür, beylik mutfağa giden erzakı mutfak emini, yakacak odunu odun emini teslim alır, müstahfaz için gelen arpadan arpa emini mesul olur ve başkalarından hesap sorardı. Türk askerî kuvveti bulunan şehirlerde şehir halkına ait işlerin idaresi şehir eminine verilmişti; o da şehir kethüdasının yardımıyla bu işi görürdü.

Eminliğe benzer bir rütbe ve salâhiyetle birtakım ... başlar vardı; meselâ pazarbaşı pazarların intizamına, ölçü, ayar ve paraların tamlığına, subaşı, ceza salâhiyetini de haiz olarak, umumi asayişe bakardı ilâh. Eminlerle ... başlar işlerinin doğru hesabını verebilmek için ayrı defterler tutar, makbuz, ilmühaber verirlerdi. Teslimatlar hemen her yerde birkaç kişi, hattâ aynı iş için üç-dört memur tarafından kontrol edilir, makbuz kesilirdi ve meselâ paşa konağında bu işle vazifelendirilmiş olanlara, ta "para sayıcıya,, ve "kara su pişirici = kahveciye,, kadar ya aracılık yaptı diye veya, salâhiyet çevreleri tam olarak belli edilmiş olmadığından ve aynı işe ait muamelede başka başka kimseler hak iddia ettiklerinden, birçoklarına para yedirmek icabederdi.

Macar topraklarındaki bu memurlar hep yabancı oldukları gibi Türk idaresinin istilâcı ve yabancı kalmış olan karakteri icabı sonraları da, Türk hâkimiyetinin sonuna kadar yeniden

gelen yabancılardan, bilhassa Balkanlılardan ikmal edilirdi. Yerlilerden bu heyete dahil olan pek azdı; sadece tektük Macar dönmesinden, şehir ve köylerdeki muhtarlardan ibaretti. Ortaçağ Macar hayatının idarecilerinden yalnız, şehir veya köylerinde Türklerin daimî oturup oturmadıklarına göre, eski salâhiyetlerini az veya çok muhafaza etmekte olan muhtarlar kalmıştı.

Macaristan'daki Türk eyaletlerinin şehirleri, içlerinde daimî Türk kuvveti bulunup bulunmadığına göre istilâcı hükümetle daha sıkı veya daha gevşek münasebet tesis ederlerdi. Türk kıtalarının ve resmî makamlarının bulunmadığı *Czegled*, *Körös*, *Keçke-met*, *Debreçin* (*Debrecen*) şehirleriyle, haddizatında panayır kurma hakkına sahip birer büyük köy olan *Ostörgom* sancağı kasabalarında ve memleketin başka yerlerindeki şehir adını taşıyan birçok büyük köylerde, doğrudan doğruya ve devamlı olarak işgal edilmemiş yerlerde, hele kışın, aylarca hiçbir Türk görünmezdi, bu sayede *commune* muhtariyeti eskisi kalırdı, buna karşılık meselâ *Budin*, *Peşte*, *Segedin* gibi daimî Türk askerî kuvvetinin ve Türk makamlarının yerleşmiş olduğu mahallerde *commune* hayatı da doğrudan doğruya Türk idaresi altına girmişti.

Macar *varosuna* (*varos* oku: varoş=şehir) Macar idare sisteminden kalma iskân ve idare birliği olarak Türkler de kendi dillerinde "varoş,, derlerdi. Türklerin "varoşu,, Macar *varos* kelimesinin Macarcadaki sözlük karşılığıyla, yani "şehirle,, müsavi değildi. Eski Türk telâkkisine uygun Türk şehirde esas vasıf, içinde vali ve kadı bulunması idi, yani devlet otoritesi vasıtasız olarak temsil olunur, şehir işlerini devlet doğrudan doğruya idare ederdi. Başka tâbirle Türk şehir, Macar *varos* mânasında bir idare birliği değildi. Macar *varosu* şehrin aksine olarak, seçilmiş memurlarıyla kendini idare eden, muhtariyeti haiz bir birlikti ki, böyle bir teşekkül Türk devlet teşkilâtında, başşehirde ve en büyük taşra şehirlerinde bile o zamanlar henüz tamamiyle meçhul bir idare şekli idi. Türk "varoşu,, Türk ve Macar şehir telâkkisinin Macaristan'da meydana gelmiş bir telifi idi, nitekim "varoş,, kelimesi bu yeni mefhumun ismi olarak Macarcadan Türkçeye geçmişti.

Türk idaresi ortaçağ Macar idaresindeki *commune* teşkilâtının uzuvlarını, Macar *varos* muhtariyet çerçevesini, yer yer bir müddet için, veya bazı yerlerde muayyen hususlarda sonuna kadar olduğu gibi bırakmıştır. "Varoş,, , biro = (ş) < Macarca *biro* 'muhtar'),

eşküt (اشقوت < M. *esküdt* 'juré'), tanaç (طناج < M. *tanacs* 'encümen'), törvén (تورون < M. *törveny* 'müşavere')—ki bu kelimeler delâlet ettikleri mânalarıyla o zamanki Türk diline de girmişlerdir — faal teşkilât uzvu olarak Türk devrinde de hayatta kalmışlardır, fakat bu uzuvların vazife ve salâhiyet çevreleri değişmiş, sade icra vasıtası haline gelmişler, her şeyde Türk askerî makamlarının emirlerine uymuşlardır. *Commune* muhtariyet çerçevesi esaslı surette daralmış, bu çerçeve artık Türk muhteviyatıyla dolmuştur.

Türk sisteminde *commune* hayatı ve *commune* teşkilâtı vahdetli bir esasa dayanmıyor, kavim veya dil esasına da değil, din esasına üzerine kurulmuş bulunuyordu. Türkler halkı Macar, Sırp, Yahudi, Türk ve saire olarak kavimlere veya dillere göre değil, müslüman, gâvur, ortodoks, musevi ilâh. olarak ayırıyor ve kendilerine de Türk değil müslüman diyorlardı; Türk sözünü, aşağılık gördükleri kimseler için alay veya hakaret yerine kullanırlardı. "Varoş,, Türklerin nazarında birbirine bağlı şehir halkından teşekkül etmiş bir topluluk değil, din bakımından ayrı topluluklar teşkil eden cemaatler demektir. Bu toplulukları birbirinden ayrı ve müstakil müslüman, gâvur, musevi, ortodoks cemaatleri halinde teşkilâtlandırmış ve bunları muayyen *commune* işleriyle vaziflendirmişlerdi. Yani muhtariyeti "varoş,, değil, belki eski muhtariyetlerden bir kısmını bırakmak suretiyle, bu dinî cemaatlere vermişlerdi.

Demek oluyor ki, Türk devrindeki "varoşun,, resmî hayatı ortaçağ Macar muhtar hayatının devamı değildi. Türk devrinde Macar şehir ve köylerindeki muhtarların faaliyet hudutları Macar devrindeki bittiği yerden değil Türklerin müsaade ettikleri yerden başlıyor ve sonra Türk şehir idaresinin bir kısmı veya bir şubesi gibi devam ediyordu. Macar muhtarı yalnız hıristiyan Macarların işlerine — ve ancak Yahudi kethüdanın Yahudilerin işine, İslâv kinazın İslâvlar, yahut Kıpti kinaz, yani Çingene reisinin Çingenelerin işlerine karıştığı kadar—karışabiliyordu. Muhtarlar da kendilerinin bütün şehrin değil yalnız gâvurların, hıristiyan Macar halkın muhtarı olduklarını çok iyi biliyorlardı; meselâ Budin muhtarları kendilerini sade "Budin hıristiyanlarının ve Macar kilisesi mensuplarının muhtar ve yeminli üyeleri,, sayarlardı. Umumiyetle biro, kinaz, kethüda sade başkalarından aldıkları emirleri icraya memur kimseler, kendi halklarının birer kudretsiz mümessilleri, tıpkı kilise işlerinde papazlar olduğu gibi, on-

lar da dünya işlerinde zayıf ve nüfuzsuz başlardı. Türk idaresinin daha başlangıcında Dernschwam'ın tesbit ettiği gibi "Macar muhtarları, sade başkalarının emirlerini iletmek için şuraya buraya koşmağa yararları,,; sade iş başında bulunan birer sipahi idiler.

Türk hükümeti şehirde olsun köyde olsun, Macar muhtarlarına gerçekten kendi adamları göziyle bakar ve buna göre hizmetlerine karşılık onları muayyen bazı mükellefiyetlerden affeder ve ücret de verirdi; ancak bu ücreti kendilerine nakit olarak değil, vergi muafiyeti veya askerlerine de yaptığı gibi timar şeklinde ödetirdi. Meselâ Budin muhtarı Peter Nagy 1547-de sipahi sıfatıyla timar almış ve bundan başka mirîden herhalde ikramlı bir şekilde Canbek dalyancılığını kiralamıştı. Kendinden önceki muhtarlardan biri olan İştvan Tetem (Tetenyi) de keza onun gibi bir sipahi idi.

Bazı şehirlerde muhtarı desteklemek için, gâvur sekene arasında Türk hükümetini temsilen "kapudanlar,, bulunurdu. Her ne kadar Türk kaynakları Osmanlı istilâhiyle bunları ser-i mahalle; Segedin'de, Berény veya Birém'de (*Jaszbereny'de*) bereduş, postacı diye adlandırır idiyseler de, bunlar herhalde Macar *utcatizedesin* (sokak çavuşunun) aynı idiler.

Köylerde köyü daha büyük idari birliğe bağlayan teşkilât muhtarlıktı, muhtarlar köyde Türk idaresini, Türk makamlarına karşı da köyü temsil ederlerdi. Vergi toplamak, hıdrellez ve kasım günlerinde, daha doğrusu bu günlerin hıristiyan takvimindeki, Türklerce de kullanılan karşılıklarında: Aziz Georgius ve Aziz Demetrius günlerinde vergiyi malî merkeze sevk etmek muhtarın vazifesi olduğu gibi köyde ve köy sınırı içinde işlenen suçlardan en başta muhtar sorumlu idi; geçici askerî kıtaların erzaka, resmî vazife ile dolaşan memurun at ve arabaya ihtiyacı olduğunda veya her hangi muayyen veya fevkalâde bir mükellefiyetin yerine getirilmesinde muhtar tedbir almakla mükellefti.

Macarlarla değil de Balkan'lı ortodoks kavimlerle meskûn yerlerde muhtarlık vazifesinde bir kinaz, bazı yerlerde bunların yanında bir de pirimgör (پريمگور) bulunduğu görülmektedir. Telâf-fuzu müphem olan bu ikinci mefhum ve onun ismi Bizans-Rum kültür çevresinden çıkmakta olup Yunanca aslı περιμικηριος, Lâtince şekli *primiceriustur*.

Muntazam balıkçılık yapılan nehirler yakınında balıkçılıkla meşgul olanları kontrol etmek ve bu işle ilgili vergiyi toplayıp

hesabını tutmak için de bir balıkçılık muhtarı bulunurdu. Her ne kadar bu vazife tâli derecede ehemmiyetli görünürse de XVI. yüzyılın ikinci yarısında pek çok köyde böyle muhtarlıklar bulunmakta idi ve Türk mukataa defterlerinde bunlar Macarca adıyla halasbiro (حلاص بیرو) *M. halaszbiro* 'balıkçı muhtarı') diye geçmektedir.

İktisadi hayat

Türk hâkimiyeti altına geçmiş Macar toprağındaki iktisadi durumu Osmanlı İmparatorluğu içinde tasavvur ve imparatorluğun şu veya bu bölgesiyle mukayese etmek basit bir mesele değildir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu o zamanlar çok geniş olduğu gibi Türk hâkimiyeti altında bulunan Macar toprağı da iktisat ve medeni seviye bakımlarından çeşitli manzara arz etmekte idi. Gerek Osmanlı İmparatorluğunun gerek Macaristan'daki Türk eyaletlerinin medeniyeti, maddi ve mânevi bünyesi büyük farklarla çok değişikti. Osmanlı İmparatorluğu içinde öyle şehirler vardı ki, irfan ve zanaat bakımından Macaristan'daki Türk şehirlerinden çok üstün, öyle bölgeleri vardı ki, zirai bakımdan en gelişmiş Macar bölgelerinden daha ileri idi. Demek oluyor ki, imparatorluk iktisadi alanda Macaristan'daki eyaletine öğrenecek çok şey gösterebiliyordu. Fakat doğrudan doğruya Macaristan'a komşu olan eyaletler, Balkanlar'daki Türk eyaletleri Macaristan'daki eyaletle nispetle daha geri bir medeniyet ve iktisat seviyesinde idiler.

Öğrenmeğe istidatlı bir millet olan Macarlık daha yüksek medeniyet tesirlerine her zaman seve seve kendini terk etmiş ve işe yarar yeni bir şey öğrenebileceği her komşusunu canla başla kendine üstat edinmiştir. Cetlerinden kalma dininin, eski yazı ve kültürünün başka milletlerinkinden geri olduğunu fark edince bunları terk etmiş ve komşularında daha mükemmel bir idare sistemi görünce kendi idare sistemini onlarınkine uydurmuştur. Teferruat hususunda da komşularına intibaka çalışmış ve meselâ Alman kültüründen sonra İtalyan kültürüne uymak icabedince veya iktisadi hayat yeni vazifelerle karşılaştırmada eski yolda direnmiyerek yeniyi kabul etmiş, böylece Türk iktisadi hayatında da kendininkinden değerli bulduğu ne varsa hepsini almakta tereddüt göstermemiştir.

Macaristan'ın o zamanlar, Türk âleminde tanıtmaya ve orada yerleştirmeye degecek bir zanaat ve ticareti zaten yoktu. Türk hâkimiyeti altına girmiş bölgede Türk devrinden önce Peşte ve Budin şehirleri birer iktisadi merkez idilerse de bunlar da ancak bazı çağlarda, kiral Zsigmond ve kiral Matyas'ın devirlerinde, o zaman da fâsılalarla, bu bakımdan canlılık göstermişlerdir. Fakat zengin ve kudretli imparator-kıraldan ve debdebeden hoşlanan Matyas'tan sonra Macar tahtına kanaatkâr ve mütevazı Jagello'lar gelip de Budin sarayının teşvik edici iktisadi tesiri azalınca bu iki şehrin iktisadi hayatı da değişmiş, gerilemiştir. Türk devrinin başlangıcında Peşte ve Budin hemen hemen birer ticaret merkezi denemeyecek durumda idiler, çünkü sanatla iştiğal eden halkı kısmen başka yerlere nakil veya göç etmiş, zanaat sahibi Yahudiler ise sultan Süleyman tarafından daha 1526-da Balkan şehirlerine yerleştirilmiştir.

Türk hâkimiyeti altına geçen Segedin, Keçkemet ve emsali diğer Macar şehirleri zaten birer köy-şehir oldukları gibi, Kalaça, Peçuy ve Vaç birkaç kilise ve pek çok papaz evleriyle piskoposluk merkezleri oldukları halde iktisadi hayat buralarda da gevşek ve durgundu. Hattâ en büyük piskoposluk şehri olup keza Türk eline geçmiş bulunan Ostorgom bile ötekiler arasında sade kiralık sarayıyla sivriliyordu. Osmanlı İmparatorluğu içinde büyük geçmişli, bin yıllık ve daha eski şehirler varken Macar şehirleri henüz teşekkül halinde idiler ve Macaristan'daki zanaat da iptidai ev zanaatından, ticaret de mahallî faaliyetlerden ibaretti.

Bu itibarla Osmanlı İmparatorluğu Macar toprağına zanaat sahasında bol tecrübeler ve maddi zenginlikler vadetmekte idi. Fakat aradaki uzaklığı dolayısıyla Türklüğün kendi mânevî ve maddî kültürünü vasıtasız olarak Macarlığa aksettiremiyerek bunu ancak daha önce hâkimiyeti altına almış olduğu kavimler ve bunlardan meydana getirilen teşkilâtı vasıtasıyla tesir edebilmiş ve bu suretle Macarlığa kabiliyetlerinin ancak cüzi bir kısmını gösterebilmiş olmasından Macar milletinin ilerideki gelişmesinin büyük zararı olmuştur.

Bununla beraber Türk elindeki şehirlerde, zanaat ve ticaret hayatı merkezlerinde tedrice tâbi olmaksızın, âdeta birdenbire meydana gelmiş olan yeni yapılışı cemiyette yeni insanların görünmesiyle ev ve cemiyet, aile ve kitle hayatı birdenbire değişmiş,

ev ve yurt, giyim ve gıdalanma eskisinden başka türlü olmuş, insanlar çok şeyi eskisinden başka türlü yapmış, başka türlü arzulanmış, işle kazancın, zanaatla ticaretin, iktisadi hayatın bu iki mühim unsurunun da değişmesi başka şekiller alması bu halin tabii bir neticesi olmuştur. Böylece husule gelen yeni ihtiyaçlara göre zanaat ve ticaret de değişmek zorunda kalmış ve başlangıçtaki tereddütlü adımlardan sonra bu değişme muhtevasıyla zenginleşmiştir.

I

Oturdukları yerde kalan eski sekene için tek kazanç imkânı olarak ancak el işi kaldığından hepsi de ellerinin emeğiyle çalışmaya mecbur kalmışlardı. Ziraat sahasında eski sekene istediği gibi çalışabiliyordu ; çünkü Osmanlı devleti herkese iş ve kazanç serbestliği temin ediyor ve islâm hukuku zanaat ve ticaretle uğraşanlara karşı din ve dil farkı gözetmeksizin iyi muamele ve himaye emir ediyordu. Çalışma serbestliği ve talep karşısında pek çok meslek erbabı kolay çalışma imkânları buluyor ve birçok zanaat kolunda işler eski Macar idaresi altındakinden daha iyi gidiyordu. Meselâ değirmen sanayiinde 1547-de çalışan 23 değirmene karşılık bir nesillik zaman sonra Tuna'nın bedava suyu ile yalnız Budin'de Türklerin o vakte kadar görmedikleri derecede gelişmiş bir teknikle 41 değirmen dönüyor, umumi ihtiyacı karşılayan diğer işteğal mevzularında da talep gittikçe artmakta bulunuyordu. Büyük sayıdaki asker kalabalığı ve hafif eşya ile gelen yeni iskâncılar zanaat erbabına çok iş veriyordu ve bunlar, kendi zanaatçıları yerleşip de eski yurtlarındaki âdetlerine göre çalışmaya ve normal şartlar teessüs edip de pazarlarda mal bolluğu ve arz başlayıncaya kadar her şeyi satın alıyorlardı.

İşteğal kıtalarının ardından buradaki şehirlere yeni zanaat erbabı gelmekle, az zamanda, bazı zanaat kollarında piyasaya çeşitli, birbirine uymaz tarzda imal edilmiş işler dökülmeğe başladı. İlk bazı iptidai zanaatlarda, yeni gelen Balkan'lı Türk sekeneinin başlıca ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan ustalar türemiştir. Bunların birincisi gıda maddesi yapan, ikincisi de giyim ve ev eşyası hazırlayan zanaatçılardı. Bu zanaat kollarında aynı zamanda iki-üç yönde muvazi olarak çalışılıyordu. Domuz eti satan Macar kasabının yanında koyun eti satan Türk kasabı, en çok şaraptan

kazanan Macar meyhanecinin yanında müşterilerine boza ve şıra satan Türkün dükkânı bulunuyor, daha ötedeki ahçı çeşitli yemekler yapıp satıyordu. Şehirlerde Macar, Türk, Sırp, Boşnak zevk ve ihtiyacına göre iki-üç türlü fırıncı, iki-üç türlü şekerçi ve tatlıcı, berber, terzi, kunduracı ilâh. çalışıyor, bunların kiminde eskisinden pek farklı olmıyan şeyler satılıyor, kiminde ise eskiden görülmedik, bilinmedik mallar bulunuyordu. Türk fırıncının Tuna değirmenleri unundan yaptığı ekmekler Macar fırıncının ekmeğinden pek farklı değildi, ama Türk simiti Macar simitinden başka türlü idi; Türk ahçısının pişirdiği yemeklerle Macar yemekleri birbirinden farklı idi. Türk berberi de (sertraş) müşterilerinin saçını başka türlü kesiyor, kısmen ustura ile kazıyor, bazan da tepede perçem bırakıyordu. Her ne kadar bu iptidai zanaat kollarına, hele ilk zamanlarda, büyük önem vermek icabetmezse de teşekkül halindeki iktisadi hayatta ilk yenilikler bunlardı. Derhal istihlâk edilmek için yapılan bu maddeleri imal edenler, Türk fırıncı, Türk tatlıcı, ahçı, şerbetçi, ilk Türk esnafları, Türk hayatının öncüleri idiler, bunların ilk mümessilleri ordu satıcıları olarak işgal kıtalarıyla birlikte gelmişler, sonra onları daha başkaları takibetmişler, Türk kasaba hayatının öteki esnaf ve zanaatçıları yavaş yavaş Macar eyaletinin iktisadi merkezlerine sokulmuşlardır.

Türkiye'deki gelişmesini umumi zanaat tarihinin de kaydettiği zanaat kollarının aşağı yukarı hepsi, bunların çeşitli mahalli tarzları, ikinci, üçüncü derecedeki tenevvüleri, dericilik, demircilik, çanak çömlek imalâtı, dokumacılık, örme sanayii Macaristan'daki eyalette de yerleşmişti. Bunlar Osmanlı İmparatorluğunda hep başka tarzda gelişmiş, kısmen daha ince işçiliğe ve daha yüksek ehliyete ihtiyaç gösteren zanaatlardı ve bunlar Macaristan eyaletinin zanaat hayatında yeni gelişmelere sebep olmuş, yeni çığırılar açmıştır.

Bunlar arasında en başta deri sanayii zikre değer. O çağlarda bazı deri mamullerini Orta-Avrupa milletleri Türkler vasıtasıyla tanımış olduklarından bunlar hep Türk işi sayılırdı. Türk dericiliği Macar toprağında gelişmeğe elverişli şartlar bulmuştu, çünkü işlemeğe lüzumlu ham madde, çeşitli hayvan derisi bol miktarda mevcuttu. Mahallî iktisadi hayat bu zanaatın önemini duymuş ve Türk usulünün elverişliliğini takdir etmişti. Türk tabaklığının usta-

lıklarını yerli halk pek çabuk kapmış ve bu Türk zanaatı Türk eyaleti şehirlerindeki tabakhanelerde (Macarcada *taban* olarak anılan tabak mahallelerinde) geniş ölçüde yer bulmuş, hattâ kısa zamanda bu zanaatın erbabı, daha sonra da yayıcısı olmuştur. Türk devrinden sonra Macar tabak ustaları Fransız kırallarının daveti üzerine Türklerden öğrendikleri bu zanaatı oradaki meslektaşlarına öğretmek için Fransa'ya gitmişlerdir. Bu zanaatın hâtırası olarak pek çok Macar ailesi hâlâ "Tobak,, soyadını taşımaktadır.

Macaristan'daki şartların elverişli olduğu ikinci zanaat kolu çömlekçilikti. Kilden yapılan tabaklar taşranın sade hayat şartları içinde en lüzumlu mutfak eşyasındandı ve Macaristan'a kadar sevki kolay olmadığı, sürümü ise fazla olduğu için çok geçmeden burada imal edecek müteşebbisler çıkmıştı. Bu zanaatın ustaları *tobakoslara* (tabakçılara) da Macarlar çok değer vermişler ve zanaatlarını birçokları öğrenmiştir. Her ne kadar Türk çömlekçiliğiyle ilgili ihtisas araştırmaları henüz sona ermiş değilse de herhalde Macaristan'da Türk çömlekçiliğinin yalnız Macar topraklarına yakın düşen Sırp ve Boşnak kolu yerleşmiştir ve bu zanaat kolu ancak Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde kaldığı için Türk adını almıştır.

Bu iki zanaat kolunun aksine olarak Türk demirciliği ve bunun daha ince kardeş zanaatı olan kuyumculuk daha az elverişli şartlar içinde başlamıştır. Zira bu zanaatlarda sade zanaat erbabının ve zanaat bilgisinin değil, ham maddenin de daima yabancı memleketten, uzak yerlerden gelmesi icabetmekte idi, ve bu ham maddelerin getirilmesi kuzeyden, Yukarı-Macaristan'daki madenlerden aradaki hudut mânileri, güneyden Sırbistan ve Bosna madenlerinden ise fazla uzaklık yüzünden aynı derecede zor oluyordu.

Madenlerin, hususiyle demir ve bakırın işlenmesinde, kalay ve kurşunun kullanılmasında da Türkler, Balkan aslından olan muharrirlerin ihtiyaçlarını Balkan milletlerinin zevk ve bilgisine göre karşılamak için yenilikler getirmişlerdir. En çok yaptıkları ve en fazla tutulan mamulâtları kılıçlar, tüfekler, topuzlar, takım kakmaları ve süsleri, mutfak eşyası, sonra mücevherat, yüzükler, tokalar, düğmeler, kopçalarıdır. İyi bir bıçakçı ustası kılıç çeliğine daima adını yazardı; keza ihtisasla sanat inceliğinin çok kere birleştiği, dikkatli işçilik isteyen kuyumculuk zanaatı erbabı da eserleriyle övünürlerdi. Bu değerli zanaat sonuna kadar işgalcilerin malı

olarak kalmıştır. Budin'in Türk devrindeki halkı kalenin istirdadı sırasında yok olduğundan ve ondan sonra Balkan'lı demirci ve kuyumcu ustaları gelmediğinden bu zanaatların Balkan usulleri Macaristan'da unutulup gitmiştir.

Buna benzer şartlar içinde Türk devrindeki kumaş imalâtı da aynı âkıbete uğramıştır. Araştırmalarımıza göre bunun ustaları Budin'li Yahudi kadınları idi. Bunlar abadan ancak biraz ince, şayak denilen kumaş dokurlardı; fakat herhalde geniş ölçüde değildi, çünkü Evliya Çelebi'nin kısa bir kaydından başka izine raslamıyoruz.

Yapıcılık zanaatına gelince, birçok zanaat kolunu ilgilendiren ve daha kalıcı eserler verebilecek olan, şehir hayatının bu en mürekkep zanaatı Türk hâkimiyeti altına geçmiş olan Macar şehirlerinde az insana iş veriyordu. Bu şehirlerin her biri, içlerinde başşehir Budin de olduğu halde, Türk devrinde Batı anlamında bir şehir olmayıp sade siyasi ve askerî sebepler dolayısıyla fazla bir insan kalabalığının mecburi olarak bir arada oturduğu birer Türk kalesi, Türk karargâhı idi; fakat bu bir arada oturuş yapıcılık sanatına ayrı bir gelişme ve iş imkânı vermemekte idi. Hususi inşaat Türk devri Budini'nde de, diğer işgal altındaki kale veya şehirlerde de görülmüyordu. Olsa olsa resmî, askerî veya dinî eserler vücade getiriliyordu, inşaat faaliyeti ancak bu şekilde bahis mevzuu olabilmekte idi. Bu gibi işlere lüzumlu esas inşaat malzemesini, tuğla ve taşı yerli tuğla ve taş ocakları veriyor, bunlar Budin'e, civar dağlardan, Peşte'ye de bugünkü *Köbanya*'dan (taş ocağından) geliyordu; işçiler de şehir halkından bulunuyordu. İnşaatı idare edecek ustayı bulmak da güç değildi, çünkü Budin'deki Türk karargâhında kale yapıcı mimar her zaman bulunurdu ve bunun herhalde müslüman olması da lâzım değildi, Balkan'lı İslâv (Görgi) veya İtalyan da olabilirdi; dinle ilgisi olmayan inşaat işlerini yabancılar, dönmeler, Avrupa görgüsü olan kimseler de yapabiliyorlardı. Bu cinsten işlerin çoğu bilhassâ muharebe ve muhasaraların tahribatından sonra Budin, Ostorgom, İstolni Belgrad gibi büyük taş kalelerde meydana geliyordu. Eskiden hudut kaleliği yapmış olan bazı yerlerde aradan geçen iki yüzyılın tahribatından sonra da yazılı taşlara, vaktiyle Türk mühendislerinin plânlarına göre yapılmış sur parçalarına, kule veya tabyalara raslanmakta veya bunlar toprak altından çıkmaktadır. Bu yadigâr-

ların tanıklığına göre Türk duvar inşasının bir tarzı, yontma taşla yapı tuğlasının birleştirilmesi ve sıva harcının çizgilenmesi, yani derz usulü Budin'de ve bu havali inşaatçılığında Türk devrinden sonra da uzun zaman yaşamıştır. Bunların misali şimdiye kadar bilhassa yalnız harçsız bırakılmış kale duvarları kalıntılarında görülmüştür ; fakat Budapeşte'nin 1944-1945 yılındaki müthiş muhasara ve bombardımanından sonra Budin ve Peşte evlerinde meydana çıkan duvarlardan bunların çoğunun 1800 yıllarına kadar Türk tarzında yapılmış olduğu ve tuğla-taş birleştirilmesinin yerini ancak o tarihten sonra tuğlanın aldığı anlaşılmıştır.

Dinle ilgili yapı işleri, cami, mescit, sonra türbe, hamam, imaret gibi hayrat inşaat daha ince hususiyet arz etmekte ve ayrı bir ihtisasa ihtiyaç göstermekte idi ; çünkü bunlara ait plânların hazırlanmasında, binanın tahsis edileceği hizmete göre yapılışında, üslûbunda daha temelden itibaren, ancak Türk - İslâm kültürüyle yetişmiş bir kimsenin haiz olabileceği birtakım bilgilere lüzum vardı. Diğer teferruata ait sanat işleri de, taşların yerlerine göre Türk - İslâm zevkiyle yontulma ve işlenmesi, yerine konması, her yerde lüzumuna göre üzerlerine yazılacak yazıyı, harflerin sanat zevkiyle oyulmasını ancak Türkler, islâm kültürü almış kimseler bilebilirlerdi. Bu çeşit işlerde başkaları olsa olsa meselâ köşeli duvar taşlarının yontulmasında ve buna benzer yardımcı işlerde çalışabiliyorlardı.

Büyük ölçüde dinî inşaat veya tadilat daha ziyade işgalin ilk onyıllarında, yerleşme sıralarında yapılmıştı, ancak bunlar şahısların dinî gayretlerine, dolayısıyla tesadüfe bağlı oluyordu. Bu gibi işlerin plânlarını hazırlayanları ve kalfalarını yapıyı yaptıracak olan Türk ilerigelenleri, paşalar, işin sürdüğü müddet için beraberlerinde getirirlerdi. Meselâ XVI. yüzyılın büyük Türk mimarı, Edirne'deki Selimiye, İstanbul'daki Süleymaniye ve Haseki camileriyle daha pek çok büyük küçük sanat eserinin yaratıcısı Sinan da bu suretle — Sokullu Mustafa paşanın tercüme-i halini yazanın tanıklığına göre — Tuna kıyısında Mustafa paşa camiini, Budin "varoşunun,, en gösterişli ve belki temelinden yeni baştan yapılmış yegâne islâm mabedini yapmak üzere Budin'e gelmişti. Fakat ilk zamanlara düşen bu inşaat ve tadilat işleri bittikten sonra, daha başka eserler meydana getirilmesine içten gayret gösterenler olmayınca, maddi imkânlar da güçleşince birçok yıllar inşaatsız ge-

lip geçmiştir. Tamirat işlerine bile pek sıra gelmiyordu. Rivayete göre Türkler tamirat işlerine geleneğe saygı gösterdikleri için, fakat bazı acemice ve ucuza yapılmış tamirlerden de anlaşıldığına göre, daha ziyade malî sebepler ve iktisadi güçlükler dolayısıyla yaşanmamışlardır. Devamlı fakirleşme yüzünden zaman zaman ne iş ne işçi bulunamaz olmuştur. 1652-de *Körös* şehri bir kilise yaptırmak isteyip de mütehasıs taşçı ustasına ihtiyaç olunca bunları Peşte veya Budin'den hattâ Türk işgalindeki başka yerlerden de getirtmeyip ta hudut dışındaki Yanık'tan getirtmiştir.

O zamanki Osmanlı İmparatorluğunda umumiyetle binaların günden güne harabiyete yüz tutmasını, Türk hâkimiyetinin sonlarında girilen harbler birdenbire hızlandırmış ve her nasılsa kalmış olan Türk mimari eserleri ise Türk işgal devri geçtikten sonra, umumiyetle zeval bulan yabancı hâkimiyetlere ait yadigârların başına gelen âkıbete uğramışlardır. Harblerin mahvedemediği yapılar insanların ihmali yüzünden harap olmuş ve ancak bir talih eseri olarak bazılarını, inşa maksatları dışında başka hizmete tahsis etmek suretiyle kurtarmışlardır. Her hangi bir fayda beklenmeksizin, sırf kendi asli güzelliğiyle kalmak talihi Türk devri yapılarından ancak daha ince duygulu birkaç Macar şehrindeki, böylece Eğri ve Peçuy'daki bir-iki minareye nasip olmuştur.

Sık sık vukua gelen harbler ve hayat seviyesinin alçalışı yüzünden ağaç sanayiinde de önemli gelişmeler görülmemiştir. Keresteyi, yapı işlerinde, en ziyade fakir halk sınıfları, şehirlerde yangınlardan zarar görenler kullanırlar, bunların ihtiyaçlarını ise âdi tahta ve şendere tamamiyle karşılardı. Doğramacılık sanatı da hiçbir yerden teşvik görmüyordu, çünkü Türk evlerinin mefruşatı pek sade idi ve eşya olarak evlerde olsa olsa bir-iki sandık, bir kerevet, bir alçak masa, bazan birkaç alçak iskemle bulunurdu.

Esaslı ağaç işi dülgerler için su değirmenleriyle kışın at ve öküzle çevrilen değirmenlerde, sonra gemi inşa ve tamirlerinde, bir de nehirlerdeki dubaların her yıl yeniden sökülüp takılmasında çıkardı. Bunlardan başka hamamların tamirâtı, Budin ve Ostorgom'da kaleye su çıkaran tesisatın ve baruthanenin işletilmesi ve idamesi gibi daha yüksek ehliyete ihtiyaç gösteren işler vardı. Bu işler artık o zamanki "teknik,, çerçevesine giren ve amelî işlerde gittikçe geri kalmağa başlayan Türklerin Evliya Çelebi ile birlikte "acayip şeyler,, diye hayran kaldıkları, fakat böyle şeylerle uğraş-

mağa hiç yanaşmıyarak o şerefi seve seve başkalarına bıraktıkları şeylerdi. Böylece on iki değirmen çarkıyla ve gene o kadar tunç havanla, su kuvvetiyle çalışan Budin baruthanesinin kurulması da Macar esirlere atfedilmektedir.

Nispeten ince ve bazan teferruat bakımından da itina ve titizlik isteyen ağaç işlerine yalnız dinî hayatla ilgili olarak fırsatlar çıkıyordu. Muayyen cami eşyası, meselâ Kuran konmağa mahsus rahle, kürsü, türbelerdeki sandukalar ve sairenin imalinde Türkler müta-dın üstünde bir işçilik çıkarmağa çalışırlar; bu sahada oymacılıkla, sedef kakmalarla sanat değeri taşıyan işler meydana getirirlerdi. Bu işlerin asıl ustaları herhalde dervişler arasından çıkmakta idi; çünkü bazı tarikatlara mensup dervişler ağaç işleriyle çok uğraşırıldır. Fakat bu işlere ait yadigârlarımız yoktur, çünkü bu çeşit eşya ya yok olup gitmiştir, yahut da yabancı memleketlerde belki de menşei meçhul eserler olarak müzelerde muhafaza olunmaktadır.

O çağlarda bilinen bütün zanaatlar içinde en incesi olarak saatçiliği alabiliriz; fakat bu zanaatta iş de, usta da azdı. Budin'deki saatçilik hakkında, orada bulunan saatli camiin kulesinde bir kule saati olduğu ve bu saatin hazineden maaşlı bir memuru bulunduğunu bilmekteyiz, fakat bu saatçinin ustalığı kendi saatinin bakımından pek ileri gitmiyordu. Budin'de bir zamanlar cep saatini onaramazlardı. 1640 tarihlerinde İstolni Belgrad ağalarından biri onartmak için saatini Budin'e yollamış, fakat orada yaptırılmadığından belki iyi bir usta bulunur diye saati Hatvan'a götürmek gerekmişti. Türk devrinin başlangıcında, 1559 da İstolni Belgrad'ta da bir saatçi (saati) varmış, Macar adıyla Oras Gergely diye anılmış, fakat o zamanki gümrük defteri kendisini saatçi olarak değil, tüccar diye kaydetmektedir.

Her zanaat erbabının resmî bir memur etrafında toplanması bakımından Türk zanaat hayatı o zamanki Avrupa milletlerinin zanaat hayatıyla birleşmekte idi, nitekim Türk zanaat erbabı muhtesip ağanın etrafında toplanarak, loncalar, esnaf odaları teşkil ediyor ve her zanaat kolu inceden inceye birçok kollara ayrılarak çalışıyordu. Esnafın dükkân ve tezgâhları, daha iyi murakabe edilebilmeleri için zanaata göre sokaklara veya sıralara ayrılıyordu ve çıraklar da toplu bir inzibat ve yetiştirmeye tâbi tutuluyorlardı. Bu çıraklar kışla gibi yerlerde, bekâr odalarında barınırlardı.

Zanaat işleri Türk devrindeki küçük esnafın fakir vasıtalarıyla ve küçük ölçüde yapılırdı. Elverişsiz iktisadi durum, sermaye kıtlığı yüzünden ustalar hep eski gördükleri gibi çalışıyorlardı, babalardan kalma dükkânlar bir değişikliğe uğramadan, olduğu gibi evlâtlara devredilir ve bu karmakarışık çağda bir işi üç nesil boyunca yürütmek bahis konusu olabilirse, torunlar da aynı tarzda işe devam ederlerdi. Ve nihayet fiatlarla ücretlerin Türk devrinde de, çok defa "Kuvın normasına,, göre esnaf odaları ve resmî makamlar tarafından tâyin edilmesi, zanaat sahiplerinin kendi mamullerini ekseriyetle kendileri satması, yani aynı zamanda tacir olmaları ve tacir sıfatı taşımaları bakımından da eski ve yeni nizam arasında fark yoktu.

II

Tacirlerin ahvali ve umumiyetle ticaret durumu da Türk hâkimiyetinin başlangıcında zanaat gibi büyük bir sarsıntıya uğramıştır. Türklerin yaklaşması haberi üzerine Macar şehirlerinin hali vakti yerinde olan halkı istilâ önünden kaçıp da Türk kıtaları memleket parçalarını nihai olarak işgal edince ticaret şartları birdenbire değişmişti.

Tacir sınıfının yeni durumun doğurduğu güçlükleri yenmesi kolay değildi. Durum gerek eski halktan gerek yeni yerleşenlerden bir kimsenin, terk edilmiş dükkânlarda işi bırakılan yerden devam ettirmesini değil, ticaret şeklinin tamamiyle değiştirilmesini, yeniden teşkilâtlandırılmasını icabettiriyordu. Eski ticari münasebetlerin kıymeti kalmamıştı, eski yollardan ise faydalanılamıyordu ; çünkü bu yollar düşman memleketine gidiyor ve harbler dolayısıyla sık sık kapanıyordu. Böylece eski mallar bulunmaz, aynı zamanda elden çıkarılamaz olmuştu. Bir değişiklik göstermeyen mahallî iâşe meselesi bir yana bırakılırsa, her şeyi baştan başlamak gerekiyordu. Unsurları değişmiş olan halkın ihtiyaçlarına uygun yeni malı yeni istihsal yerinde arayıp bulmak, yeni ulaştırma şartları ve yeni gümrük hudutları içinde değerlendirilebilecekleri yere götürmek lâzımdı.

İşler birtakım güçlükler ve takıntılarla başlamıştı ; çünkü yalnız yeni durumun icaplarını ameli yoldan öğrenmek yetmiyor, düşmanlık gerginliğinin hafiflemesini, " kuvvet hakkının ,, sona ermesini ve yollardaki emniyetin yerine gelmesini beklemek gere-

kiyordu. Mal sevkıyatı için ilk denemelere girişenler tacirler de değil, bazı tesadüfi yolcular, ekseriya bir vazife ile İmparatorluğun başka bir kısmına gidip yol masrafını çıkarmak ümidiyle dönüşte gittikleri yerin malından veya mahsulünden bir şeyler getiren müslüman askerlerdi. Bu rasgele ticaret iyi neticelenirse bunu gören başkaları, kendi işleri peşinde olan siviller de tecrübe ediyorlar, sonraları artık sırf ticaret maksadiyle tekrarlıyorlardı.

Demek oluyor ki, ticaret sahasında mal getirip götüren ilk nesil eskiden ticaretle bir ilgisi, bir ticaret terbiyesi olmiyan, sırf aldığı ücretle geçinemediği için durumunu biraz kolaylaştırmağa çabalıyan asker ve başka az ücretli hizmet erbabı idi. Başlangıcın zorluklarıyla böylece mücadele edenlerin çoğu yeniçeri, çapulcu idi; odabaşılardan, bölükbaşılardan da bu işe girişenler olduğu gibi, böyle kârlı bir işi saadetlû paşaya kadar daha yüksek rütbede olanlar da tepmiyor, hattâ cennetmekân Osmanlı padişahlarının adamları bile (hünkâr bezirgânı) Budin'de, Solnok'ta görünüyordu (1570). Böyle bir başlangıçla birkaç on yıl içinde yeni bir tacir tabakası, her birine talih nasıl yardım ettiyse, kimi fakir kimi zengin bir tacir sınıfı meydana gelmişti.

Tuna havzasının Macaristan'daki yollarının Tuna dirseğinde, yani Peşte ve Budin'de birleştiği hakkındaki iktisadi kanunu Türk devrinin siyasi hudutları ve Türk iktisadi hayatı değiştirmemiştir. Peşte ve Budin ondan sonra da birçok yolun son durağı idiler; fakat kuzey ve batı yönlerinden memleket hududuna yakın oldukları için bu yollar kısa idi. Böylece bu iki şehrin tesir daireleri kısalmış ve gerek bunun için gerek başka sebepler dolayısıyla Budin ve Peşte merkezlerinden başka taşrada da birtakım iktisadi merkezler teşekkül etmişti.

Siyasi hudutlardan başka ulaştırma imkânları da taşra şehirlerinin daha büyük merkezler haline gelmelerini zaruri kılıyordu. Meselâ Tuna'da daimî mahiyette yalnız bir duba, 1570-ten birkaç yıl önce yapılan Budin dubası vardı ve Tunaötesi'nin (*Dunantul'un*) birçok yerinden bu dubaya ulaşmak zor olduğundan, bundan başka da kışın dubayı sökmek icabettiğinden Tunaötesi'nin Büyük Ova'dan ayrı bir iktisadi bölge haline gelmesi zaruri idi. Bu bölgenin merkezi İstolni Belgrad olmuştur. Tuna-Tisa arası halkı, iki büyük nehir arasına sıkışmış olması itibariyle batıya doğru yalnız Peşte'de (aynı zamanda doğuya doğru Solnok ve Segedin'de)

duba şeklinde çıkış yeri bulabildiğinden bu saha da ayrı bir iktisadi bölge olmuştu. Bu bölgenin en işlek noktası Solnok'tu, Segedin'le Keçemet ise iç tarafta, arkada kalan memleket parçasının ikinci derecede yerleri haline gelmişlerdi. Buradan doğuya düşen Tisaötesi aşağı derece ehemmiyette, iktisadi bakımdan *extensif*, zanaat ve ticaret hayatı ötekilerden çok düşük dereceli bir bölge idi ve zirai hayatının faaliyetine dair de ihracatlarıyla ilgili olarak diğer iktisadi bölgeler, Solnok, Vaç gümrük defterleri kayıtlarından bilgi edinmekteyiz. Buranın başlıca iktisadi merkezi Vaşarhel (*Hodmezövasarhely*) idi; daha ziyade anılan Temeşvar ve Yanova askerî mahiyette birer merkez idiler.

Dubaların eksikliği bilhassa iki büyük nehir üzerinde, Tuna ve Tisa'da iskelelere nispi bir ehemmiyet verdimiştir. Tuna'daki iskelelerin başlıcaları Ostorgom, Vaç, Kuvın, *Foktö* iskeleleri idi. Tisa suyu üzerinde *Sas* veya *Ujfalú* yanında *Nagyrev* veya *Kecske*, *Vezseny*, *Varkony*, *Acs*, *Csongrad*, *Kanizsa*, *Sente (Zenta)*, *Jabyak (Zsobjak)* yanlarında hepsi de az işlek iskeleler vardı.

Küçük nehirlerde köprü bulmak daha kolaydı, meselâ İstolni Belgrad sancağında Fok'ta (*Siofok'ta*) ve Batyan'da (*Battyan'da*), Sigetvar sancağında *Bata*, Popovça (*Babocsa*), Şeğes (*Segesd*), Zakan (*Zakany*) ve *Csurgo'da* ilâh. Gene de iyi niyetli yolcunun köprü veya duba bulabilmek için hayli uzaklara gitmesi lâzımdı; buna karşılık kaçakçılar böyle umumi geçitlere yanaşmazlardı, çünkü buralarda gümrük (ara gümrüğü) resmi verilirdi.

* * *

Sınırlar boyunca İstolni Belgrad, Vaç ve Solnok'un, iç taraflarda da Peşte ve Budin'in büyücek bölgelerin iktisadi hayatına merkez teşkil etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nispeten barışın yerleştiği zamanlarda bu merkezlerde mal sevkıyatı işlek bir hal alırdı. İstolni Belgrad, Vaç ve Solnok yoluyla dış ülkelerden, Tuna üzerinden ve Tuna boyunca geçen kara yoluyla de iç Türk topraklarından Macaristan'ın Türk eyaletlerine mal gelir veya buralardan Osmanlı İmparatorluğu içerilerine ve yabancı ülkelere mal giderdi.

1560-a doğru, yani Türk çağının ilk yıllarında İstolni Belgrad gümrüğünden geçirilen mallar arasında çok iâşe maddesi, buğday, un görülmektedir. 1559 yılının bir gününde 49 kişi 1080 *veka* buğday gümrükletmiş, Antal Nagy adlı biri 1560-ta yalnız bir

günde 1600 sığır geçirmiştir. Meyvalardan çok miktarda erik, ceviz, fındık, kestane, az miktarda badem, incir ; giyim eşyası olarak yerli ve yabancı mal karışık, Bosna espabı (espab-ı Bosna), Macar örtüsü, *istamet*, *karazsia*, loribergör [norimbergar, porbergar, lorebergör < Almanca: *nürnbergger* 'Nuremberg'li (çuha)] ve bunların daha pek çok çeşitleri Vaç ve Budin gümrüklerinden geçiyordu. İstolni Belgrad gümrüğünden en çok, bölgenin iktisadi karakterini belirten keten ve kenevir, iştranga (< M. *istrang* 'urgan'), günde yüz fiçı kadar şarap geçiyordu, [1547-de ekim ayının bir gününde 210 fiçı ve 65 çeber (چبر < M. *cseber* 'kova') geçmiştir]. Anlaşılan bu şaraplar Tolna (*idem*) bölgesi mahsulü idi ve daha iyi para etmesi için kuzey-batı piyasasına sevk ediliyordu. Keza aynı gümrükte çok bal (bir günde 25 *atalag*), tilki ve tavşan derisi ve nihayet ev ve çiftçi ihtiyaçları için çanak, çömlek, palaska (< M. *palack* 'şişe'), lâmba, bardak, şamdan, ayna, boya, tırpan, çapa, sandık, şarogla (< M. *saroglya* 'el arabası') ilâh. da geçmekte idi.

Vaç, büyük transit ticareti ve az miktardaki mahallî istihlâkiyle tipik bir hudut noktası idi. Erken baharda tuzla yüklü veya boş olarak uzun araba kervanları gider ve bir müddet sonra Batı menşeli malla yüklü dönerlerdi. Yabancı memleketten gelen malın cinsini, miktarını, değerini, ne derece tutulduğunu, kaçınıcı sırada geldiğini tâyin etmek mümkündür. Batı menşeli mallar içinde en çok tutulana Boroslav veya Boraslav (*Breslau*) kumaşı, *karazsia*, bir de ingiliz ve londra (لوندرا) veya londrina (لوندريته) idi. Bu sonuncusu Londra'da imal edilmiş olmayıp görünüşte Londra malına benzeyen ve bilhassa Doğu'lu müşteriler için Languedoc'ta yapılan az sağlam maldı. Bunlara nispetle *kisztincse*, loribergör, *istamet*, grana (غرانه), kazmir, bergoman (بورغومان), iskarlat, fransız, portokal adlı kumaşlarla bazı ketenliler gümrüğe daha az miktarda geliyordu. [Mahallî kanun daha birtakım kumaşlardan, Almanca ve Lehçe *despolum* (دسپولوم), torbanin (توربانين), berlin, eveysin (اويسين) ve dimi (دى) adlarıyla tanınmış kumaşların gümrüğünden bahsederse de elde bulunan gümrük defterleri bunları kaydetmemektedir.] Batıdan gelen arabalar bütün giyim eşyası içinde en fazla miktarda serpuş getirirlerdi. *Süveg* (oku: şüveg) her tüccarın arabasında diğer malların yanında hiç eksik olmazdı. Türk gümrük defterlerinde de

şüveg veya esterhal (استرغال; astraganla karşılaştırınız, serpuşun tüylü bir çeşidi olabilir) adıyla geçer ki, Segedin kanununun kaydettiği gibi “gâvur serpuşudur,,. Batı yönünden gelen her bezirgânın arabasında birkaç yüzlük, bazan bir-iki binlik kalem halinde şüveg muhakkak bulunurdu. Budin gümrükçüsü 1571-de 110000 aded, 1573-te de 80000 aded kadar şüveg geçirmişti. Bunlardan başka tacirler bir miktar cam mamulleri, birçok ham demir ve ham bakır, sonra demir ve bakır mamulleri, zincir, kilit, idare lâmbası, nal, çivi ve hepsinden fazla olarak çok miktarda bıçak getirirlerdi. Meselâ 1573-te gelen bıçağın sayısı 280050-yi, ayrıca 113 fıçı ve 5 bala (باله < M. *bala* 'denk') bulmuştu. Yaz sonunda batı sınırına doğru sevk olunan sürüler Vaç gümrüğü yollarını tozdan geçilmez hale getirirlerdi. Bu gümrükten meselâ 1560 ağustosunun 23-ü ile ekimin 21-i arasında, iki ay içinde, 28743, yani her gün ortalama 500 sığır geçmişti.

Solnok gümrüğünden en fazla âdi sinai maddelerle ham maddeler, ziraat mahsulleri geçiyordu. Yiyecek ve içecek maddeleri arasında en ziyade buğday, darı, bezelye, mercimek, pirinç, helva, yağ, zeytin yağı, kuru üzüm, peynir, balık, şarap, rakı, canlı sığır bulunmakta idi; at, tay, koyun ve domuz daha azdı. Giyim eşyasından buğasi, kirpas, kebe, keçe, *kisztincse*, *istamet*, Macar çizmesi, Macar pabucu, astragan şüveg, kürk ve bunların imaline yarıyan malzeme: keten, kendir, kösele, yumuşak deri, kuzu derisi, yapak (bundan yalnız bir günde 4785 aded); daha başka ev eşyası ve bunlara ait malzemedden: tahta kablak, tahta kaşık, mërö (ميرو < M. *merö* 'ölçek'), kova, çeber, şendere, tırpan, bileği taşı, değirmen taşı, balmumu, sabun, barut *atalag* hesabıyla, fıçılar içinde çeşitli eşya, demir ve bakır en çok görülüyordu. 1559 yılı mayısının 12-sinde müslüman adlı, çoğu hoca olan (Türkçede bu kelime Macarca *diak* sözü gibi okuyup yazma bilen kimseye denildiği gibi ticaret işlerinde daha uyanık satıcı, tacir mânasına da gelmekte idi) 11 kişi Solnok gümrüğünden 882·5 maja (مازه) bakır geçirmiş ve kental demek olan bu kelimeyi Türk gümrük memuru Macarca *mazsa* (oku: maja) sözüyle kaydetmiştir. Şüphesiz bakır, bu gibi madenler bakımından zengin olan Balkan'lar tarafına değil, buradaki sanayie ham madde olarak Budin tarafına sevk ediliyordu. Nihayet Solnok gümrüğünden muntazaman çok büyük miktarda tuz geçirdi. 1558

nisanının bir gününde 18 nakliyatçı her biri 200 parça tuz gümrükletmiştir. (200 parçası için 25 akçe ile iki parça tuz ödenmiştir; bu suretle biriken tuzu hazine ya parçasını 7 - 8 - 10 akçeye satar veya ücret karşılığı olarak askere ve memurlara dağıtırdı.) İki gün sonra 43 kişi büyük miktarda tuz geçirmişler, gene dört gün sonra yakındaki *Varkony* iskelesinde 75 kişi her biri birer arabada 100-er 200-er parça tuz gümrükletmişlerdir. Tuz dingilli vasıta (araba) ile kısmen Budin'e, oradan da Vaç yoluyla bazan Batı'ya doğru sevk edilirdi; Solnok'tan Türkiye içerilerine, Balkanlar'a da tuz giderdi.

İstolni Belgrad, Vaç ve Solnok gümrükleri eski işlek yollar üzerinde buldukları halde Türk hâkimiyeti devrinde gene de faaliyetleri aksıyordu, çünkü devletler arasındaki ticaretin gelişmesini ilgili hükümetler ancak diğer tarafın zenginliyiememesi şartıyla uygun bulmakta idiler. Gerek Osmanlı hükümetinde gerekse kırallık Macaristanı'nda bu zihniyet hâkim olduğundan mal fazlasının mübadelesini komşu taraflar güçleştirmekte idiler. Macarlar madenlerin, Türkler de at, giyim eşyası gibi şeylerin ve her iki taraf zaman zaman başka malların ihracını menediyorlardı. Bu yüzden iki memleket arasındaki mal mübadelesi meşru şekliyle emniyetsiz, dar çerçeveli kalmış ve ancak araba yüklerine inhisar ettiğinden durgun bir şekil almıştı. Kaynaklarımızda büyük mal partilerine, yüklü gemiler gelip gidişine dair kayıtlar seyrekdir.

Eyaletin ticari münasebetleri için Türkiye'nin "iç yolu," tabiatıyla her zaman açıktı. Türk malı, gümrük imtiyazlarıyla desteklenerek memleketle serbesçe girmekte idi. Bu mallar gerek kara yolundan, yani büyük seferler sırasında ordunun da takibettiği Osek-Tolna-Cankurtaran yolundan, gerekse nehirden, akıntıya karşı büyük zahmetlerle de olsa, nehir suyu yolcunun malını kırallık haydutları ve serserilere karşı kara yolundaki bir sürü Türk karakolundan, Drava'dan Budin'e kadar hiç olmazsa 14-ü bulan kale ve palankanın muhafızlarından daha iyi koruduğu cihetle, düşman atlılarının baskınlarına karşı daha emniyetle geliyordu. Bize kalan kayıtlardan 1571-de büyüklü-küçüklü 426 geminin geldiğini, bunlardan 128 gemi reisinin ikametgâhını veya malının menşeiini öğreniyoruz ki, buna göre gemi reislerinden 25-i Semendre'li, 23-i Belgrad'lı, 17-si Varadin'li (*Petervarad*'li), 12-si Osek'li, 10-u Peşte'li, 8-i Baç'lı, 7-si Vulkovar'lı (*Valkovar*'li), 6-şar-

dan 12-si Budin ve İslankamen'li (*Zalankemen*'li), 4-erden 8-i Baya (*Baja*) ve Kalaça'lı, 2-şerden 4-ü Ilök (*idem*) ve Bögürdelen'li (*Szabacs*'li) imiş. Nereli oldukları kaydedilmeyen diğer reisler de herhalde gene bu Tuna iskelelerinden idiler.

Nehir yoluyla başta hububat ve başka toprak mahsulleri, bunun yanında başka mal, sınai mamulât sevk ediliyordu.

Hububattan bir gemiye (sefineye) 1200-1400 kile yükleniyordu ki, şimdiki hesapla bu aşağı yukarı on misli kiloya, 11-13 tona, yani orta bir vagon yüküne tekabül etmekte idi. Küçük gemiler [nasadlar (نساد < M. *naszad*)] 500-600 kile, yani 4'5'5 ton yüklerlerdi. Hazine adına alınan onda birin (öşrün) toplandığı Semendre, Belgrad, Varadin gibi Tuna iskelelerindeki ambarlardan Budin'e büyük miktarda hububat gelirdi, böylece meselâ 1571-de 4200 ton buğday gelmiştir, buna karşılık başka yıllarda bu miktarın onda biri bile gösterilememiştir. Diğer taneliler arasında darı ile arpa ehemmiyetli yer tutmaktadır. 1573-te Peşte ve Budin'e fazla miktarda, 200 ton pirinç gelmiştir ki, bu pirinç herhalde nüfusu ancak 20000 kadar tutan Peşte ve Budin'de sarf edilmemiştir. Pirinç de hazine malı, Bulgaristan'daki çeltik tarlalarının mahsulü veya öşrü idi, buradaki Türk garnizonlarının iâsesi, kısmen de Viyana'ya yapılacak ihracat için gönderilirdi.

Hazine malı olarak görünen hububata mukabil onunla beraber parça veya paket halinde gelen mallar herhalde sahipli şeyler, yani tüccar malı idi. Bunların bir kısmı fasulye, nohut, soğan, sarımsak, bahar için getirtilen ve o zamanlar sıtmaya karşı da kullanılan karabiber (fülfül), sonra hazır yiyecekler ve kurutulmuş etler, çeşitli peynirler, tereyağları ve muhtelif nebati yağlar, başta Budin olmak üzere, Macar eyaleti şehirlerine geliyordu. Bunların başında yağların en âlâsı, o zamana kadar Macaristan'da hemen hiç kullanılmıyan ve Güney - Balkan'dan gelen halis zeytin yağları yer almaktadı idi.

Yaz sonunda Tuna gemileri Budin'e ve Peşte'ye pek çok taze meyva, üzüm, kavun, karpuz, turunç, güzün ve ilkbaharda ise sert kabuklu meyvalar: ceviz, fındık, kestane, badem, sonra kurutulmuş meyvalar, herhalde Sırem'den veya Bosna'dan erik kurusu gelirdi; kuru üzümle incir de daha sıcak olan Balkan bölgesinin kıymetli mahsulleri idi; tulum ve çeber içinde çeşitli üzüm mamulâtı, pekmez gelirdi. Nihayet Türkler vasıtasıyla Budin gümrüğün-

de kahve de görünmüştür. Kayıtlardan anlaşıldığına göre ilk kahveyi 1579 noelinde Behram adlı bir Türk, ikincisini de çok geçmeden gene Ali adlı başka bir Türk gümrüğe getirmiştir. Bunların malları bütün diğer mallar gibi, değerlerine göre gümrüklettirilmiştir. Kahvenin fiatı o zaman da yüksek olmalıydı, fakat bu tam olarak tesbit edilememektedir, çünkü gelen malın ağırlığı belli değildir. Yüz yıl sonra *Körös* muhtarı satın aldığı kahvenin okkasına bir taller ve 10 dinar, takriben 3-4 kuzu değeri ödemiştir.

Sanayi mamulleri olarak gemilerde en başta elbiselik kumaşlar, aba, hazır elbise getirirlerdi. Türk gümrükçüsü çok zaman bunları tam izah etmeden, yani kısaca, Batı menşeli malı sade "espap,, , "espab-ı mütenevvie,, , "espab-ı Bosna,, diye göstermiş, bazan da mohare, çuha, aba adlariyle cinsini ve evsafını, espab-ı Yanbolu, espab-ı Tırnava, espab-ı Selânik diye menşesini de kaydetmiştir. Bu Balkan, daha ziyade Bulgaristan menşeli eşya oradaki halk zanaatının veya göçmen İspanyol Yahudileri imalâthanelelerinin mamulâtları idi.

Bu giyim eşyasını çizmeler, başka başka adlı muhtelif ayakkabılar, sonra çeşitli meşin ve kıl torbalar tamamlamakta idi, daha yüksek bilgi ile çalışan Balkan tabakhanelerinden sahtiyan ve daha başka yumuşak ve sert deriler, taban kösesi buradaki zanaat erbabı için ham madde olarak gelirdi, çünkü bunlar eyer, at ve araba takımları, ayakkabı imalinde kullanılabilmekte idi; sonra koyun, tilki, tavşan, kurt gibi ehlî veya vahşi hayvanların kürkleri hazır mal olarak gelirdi; bunlar yeniden işlenmeğe lüzum kalmadan satılabiliyordu.

Nihayet başka bir grupta demir ve bakır mamullerini, hazır ev avadanlıklarını, tepsi, güğüm, kupa, mangal, buhurdanlık, kılıç, mahmuz, balta, bıçak gibi o zamanki yarı-göçebe cemiyette sivil olsun asker olsun, sırada olan her insanın zaman zaman yer değiştiren eşyaları arasında, üzerinde bulundurduğu veya evinde kullandığı şeyleri zikretmek icabeder.

Mal sevkıyatı büyük güçlüklerle, külfet ve tehlike ile yapılabildiği için sevkıyatı yapan tacirler fazla kârla çalışırlardı. Kağıt veya arabalara yüklenen malların bozuk yollarda nakli yaz mevsiminde bile zor olmakta idi; meselâ 12 çuval hububat *Körös*'ten Budin'e 6 öküz, başka defa 704 çuval hububat 25 araba ile ve 250 öküzle götürülebilmisti. Gelip geçici kimseler için yolculuk o

kadar güçtü ki, başka şartlara alışmış olan Batı'lı insan buna zor katlanabiliyordu. Onun için elçilik heyetleri kalabalık bir kabile halinde gelirlerdi, bir-iki yüksek memurun yoldaki rahatını temin için bir alay hizmetkârın birlikte yola çıkması icabederdi. Busbeck 1553-te Yanık'tan başlayarak bütün memlekette konak-hyacak bir yer bulamamış ve kendisinden sonra gelen elçiler evlerde değil, beraberlerinde getirdikleri çadırlarda barınmışlardı. Bundan başka tek başına seyahat etmek de tehlikeli idi ve dört-beş yol tezkeresi bile insana tam emniyet sağlayılamıyordu. Yolcular Hakka sığınarak ve canlarını Tanrıya emanet ederek hareket ederler, bilhassa bazı adı çıkmış yerlerde haydut korkusu geçirirlerdi. Meselâ Vaç'ın ötesinde Maroş (*Nagymaros*) civarında Türklerin "Derbent,, dedikleri bir boğaz, Peşte'den doğuya doğru Tarça'nın (*Tarcsa*'nın) ötesindeki Değirmen Deresi (*Malomvölgy*), güneyde daha uzaklara düşen Halaş (*Kiskunhalas*) o kadar tehlikeli tanınmışlardı ki, buralardan geçmek resmî memur için bile mesele idi. Daha başka bölgelerde de, şurada burada Türklerin Macarca olarak kaydettikleri ve kelimeler arasındaki hafif mâna ayrılıklarının sezdirebileceği gibi birbirinden farklı tarzlarda, mesleklerinin muhtelif tekniğine göre iş gören tolvaylar (< M. *tolvaj* 'hırsız'), çavargolar (< M. *csavargo* 'serseri') ve haydutlar (< M. *hajdu* 'piyadelerin bir nev'i') sonra Macarların da Türkçeden alarak söyledikleri gibi *haramiak* (< Türkçe harami), *betyarok* (< T. bekâr) yolculara, bilhassa bezirgânlara pusu kurarlardı.

Bu ahvali gösteren bir hâdise Budin Yahudilerinden Mozes'in başından geçmiştir; Eğri komutanı Simon Forgacs, Kuvın, yani Türk bölgesinden bazı şahıslarla işbirliği yaparak Mozes'i pusuya düşürmüş, yanında bulduğu kıymetlerden başka fidyeye olarak da 10000 flori istemiş ve bu parayı, pey akçesi olarak da olsa Birëm şehrinin ödemesi gerekmişti. Keza Eğri Macarları Peşte'ye kadar akınlar yapmışlar, Tata'lı, Yanık'lı askerler Budin'e kadar sokulmuşlar, paşanın Budin'deki çiftliklerini yağma etmişlerdir ki, Türkler yüz yıl sonra da türkülerinde bundan yanıkmişlardır (Peçevi, Tarih. II, 194. s.):

یوقدر سزکله ویره من اکره لی کدی اکره لی.

Nihayet Peçevi'nin dedikleri de bunu teyid etmektedir. Peçuy'-da hudutlardan uzak düşen, Macaristan Türklüğünün bu fikir ha-

yatı merkezinde doğmuş olan meşhur tarihçi geceleri ancak "belinde kılıç, yanı başında tüfekte,, uykuya varabiliyordu. Yolların ve umumi asayişin bu bozuk durumu karşısında tacirler yanlarında pek para taşımak istemiyorlar, daha ziyade mübadele yapıyorlar, yahut kefil ve yed-i emin göstererek alışverişte bulunuyorlardı. Bu usul, alışverişi kolaylaştırmakta idiyse de başka türlü karışıklıklara yol açıyordu; sözünde durmaz borçlular yüzünden başkaları, hattâ meselâ 1570 tarihlerinde Debrecin şehri tüccarlarının başına geldiği gibi, bütün bir şehrin tacirleri sorumlu duruma düşüyorlardı.

Tüccar malı, her tehlikeyi atlatarak gene de selâmetle menziline vardıği takdirde Budin'de saray iskelesine veya, kara yoliyle gelmişse Beç kapısında gümrükten geçerdı. Tam olarak tartılması çok külfetli olan büyük sevkıyat sefine ve nasad hesabıyla gümrüklenirdi. Bir sefine yükü —çok zaman— 1200 kile buğday veya arpadan 1571 - de 300, 1580 - de 400 akçe gümrük resmi alınırđı. Bir çeşit mal yüklü araba sevkıyatı da toptan gümrüğe tâbi tutulur, iki tekerlekli koçiden (كوجى < M. kocsi 'araba') dört tekerlekli arabaya nispetle daha az resim alınırđı. Daha kolaylıkla tartılabilen küçük partiler denk, bala, tura hesabıyla ve Budin veya başka mahallî kanunların etraflica yazdığı üzere, yerli umumi işe maddelerine mal değerinin % 3, giyim ve sair eşyaya malın evsafına ve menşesine göre kıymetinin % 5-10 nispetinde—yabancı mala yerliden fazla—resim tarh edilmek suretiyle gümrükten geçirilirdi. Türk kıtalarına işe maddesi sevk eden gemiler gümrüksüz olarak mallarını boşalttıkları gibi beylerbeyi paşaya ve sancak beyine gelen mallar da muafiyetten istifade ederlerdi. "Hünkâr bezirgânı,, Budin'de gümrük muafiyetinden faydalanır, fakat Solnok'ta başkasının ödediği resmi o da öderdi.

Gümrüğe gelen mal önce hanlara konur ve perakendeci esnaf yoliyle daha ziyade gıda maddelerinin satıldığı çarşıya ve en çok mamul eşya satılan pazara buradan giderdi. Dükkânlar çoğunlukla hazinenin veya hayır müesseselerinin, evkafın malı idi ve esnafla tüccara mesleklerine göre, resmî makamların ve meslek kurumlarının nezareti ve çok zaman külfetli birtakım merasim altında bulunurdu. Resmî makamlar bundan başka ticaret hayatındaki aksaklıkları fiat tanzimi, tek tip mal çıkarma, narh koyma suretiyle ve bunlara mahsus kurulmuş muntazam bir teşkilâtla ve devamlı kontrolla bertaraf ederler, tam ve damgalı ölçüler kullan-

dırırlar, bütün bunları pazarbaşı ve muhtesiplerle murakabe altında bulundurarak nizam tesisine çalışırlardı. Ölçüler tahtta bulunan padişahın tuğrasiyle damgalanmış ve tam olurdu; 1903 yılında ele geçen IV. Mehmet zamanından (1648 - 1687) kalma bakırdan yapılmış bir okka hakiki ağırlığını, 1281 gramı zamanımıza kadar eksiksiz muhafaza etmiştir. Ancak ölçüleri murakabeye memur edilen kimseler o kadar itimada şayan değillerdi.

Ticaret hayatı dar yere sıkıştırılmış olduğundan, bir de o zamanki iktisadi şartlar meslekleri bugünkünden daha çok sınıflara ayırdığından, küçük şehirler çarşılarında da çok ve fazla çeşitli esnaf bir araya gelmekte ve böylece canlılık arz etmekte idi. Meselâ İstolni Belgrad'ta 1550 yıllarında 112, nefsi Siget'te (der varoş-ı Siget) 23, Ostorgom'da, kale içinde 1570 yıllarında 11 dükkân bulunmakta, büyük varoшта "der varoş-ı kebir,, 29 dükkân az sayıdaki müşteriyi kendilerine çekmeğe çalışmakta idi. Sigetvar'da kale dışındaki kısımda 31 dükkâncı sıkışmıştı. İşlerinde : bakkal, tabak, kürkçü, papuççu, çizmeci, sertraş (berber), bıçakçı, kilitçi, nalbant, tenekeci, demirci, kuyumcu, dülger, kasap, fırıncı, simitçi, çuhacı, ipekçi, mumcu, attar ve saire vardı.

Çarşılar, bazı mallar bakımından zaman zaman çeşitli, renk renk, hristiyan ortaçağından daha alaca bulaca renkli eşya ile dolar ve dükkâncılar arasındaki rekabet dolayısıyla pek canlı, gürültülü olurdu. Fakat malların nefsi olduğu söylenemezdi, çünkü bunların çoğu her zaman lüzumlu harciâlem şeylerdi. Gerçi bunlar arasında Doğu memleketlerine mahsus, kokulara, Anadolu kıl dokumalarına kadar hususiyet taşıyan mallar da bulunmakta idiye de "halis mal,, meselâ halı, kilim pek azdı. Dernschwam, açık göz bir Macaristan'lı Alman, 1555-te Türk ticaret hayatı hakkında kendi realist tacir düşüncesiyle: en tıka basa dolu bir Türk dükkânında bir Avrupa'lı tacirin mütevazı deposundaki malın yüzde biri bulunmaz, hükmünü vermekte ve 1605-te Budin'e gelip gitmiş olan Kaşa (*Kassa*) muhtarı Bocatius da, bezirgân dükkânlarında bir miktar ipekliden başka sade renkli ufak tefekler, boyalı kaşıklar ve umumiyetle az miktarda, aşağı cinsten şeyler bulunur, diye yazmaktadır. O tarihten yarım yüzyıl sonra, devrin sonlarına doğru Evliya Çelebi'nin dediği gibi bu dükkânlarda sade "kendi halindeki kimselere mahsus,, elbiseler bulunurdu. Demek oluyor ki, Türklerin işgalinde bulunan Macar arazisinin,

belki de tam başşehir Budin'in Doğu ve Batı ticaretinin mübadele merkezine benzetilişi hakkındaki hüküm ihtiyatla telâkki edilmelidir. Büyük Türk beyleri çok neffs, "saraya yollanacak,, mal bulmak isterlerse bunun için adamlarını Budin çarşısına değil ta Venedik'e gönderirlerdi.

Çarşı ve dükkânların alacalığında karmakarışık menşeli mallarla birlikte Türk ve Türk olmayan unsurlar da birbirine karışmış ve hıristiyan Macar çağlarının izleri nispeten uzun zaman devam etmiştir. Ortaçağ Macar ölçülerini Türk kanunu da kabul etmekte ve kullanmakta, Türk gümrükçüsü Macar tacirinin beyanına göre Macar ölçüsü üzerinden de muamele yapmakta idi. Macar ölçeklerinden c zamanlar 100 font tutarındaki maja ve fonta (فونطة < M. font) da tanınmakta, hacım ölçülerinden 12 çeber büyüklüğündeki fıçı (bir yerde كنجی diye adlandırıldığından herhalde Gönc fıçası büyüklüğünde), ako (اقو < M. ako) ve buna denk olan atalag (< M. atalag), köböl (فیل < M. köböl), çeber, pinte (پنته < M. pint), jak (< M. zsak) veya çuval (çoğu defa garar, harar adıyla), hububat ölçeklerinden mörö, fertal (فرتال < M. fertal), kumaş ölçüsünde Macarca poszto sözünden gelme ve Türklerde, belki de sade geçici bir zaman için, top mânasına gelen Macarca veg ile aynı mânada olarak pastav (پاستاو) şeklinde kullanılmakta idi.

Türk ölçüleri ancak uzunca bir zaman sonra Macar ölçülerinin yerini almıştır ve bunun da sebebi belki Türk ölçülerinin ekseriya yuvarlak hesaplı olmayıp kesirli olduklarından, ölçülecek malın cinsine göre değişen kıymetler taşınması idi ki, bu suretle hesaplasmak da güçtü. Meselâ her zaman 400 dirhem olan okka safran tartılacak olursa 120 dirhem sayılırdı; dükkândaki zirâ inşaattaki zirâdan başka idi; kumaş ölçüsünde tam zirâdan başka 5/4 zirâdan da bahsedilirdi; çünkü "rubu,, denince bir zirân değil, yarım zirân dörtte biri anlaşılırdı. Ağırlık ölçüleri arasında en yayılmış olanı yukarıda sözü geçen okka veya kiyye, yahut da vakiye idi; 44 okka bir kantar sayılır ve bu ağırlık alışverişte Macarların mazsasiyle bir tutulurdu. Hububat ölçeklerinden bazı bölgelerde Macar dilinde bugüne kadar kalmış olan kile (kila), hacım ölçülerinden teneke (تنکه) veya tonike (تونکه), nebati ve hayvani yağlar için değişik değerdeki tulum (طلوم) vardı.

Türkler mahallî âdetlere karşı müsaadekârlık gösterdikleri gibi hıristiyan takvimindeki günlerin kullanılmasına da mâni olmu-yorlardı. Belirli günlerde ödenen ücretlerde Türk makamları da Sendyördy (سن كورك), Senmihal (سن محال) günlerine itibar etmişler ve Dyarmat sulh muahedesine ait vesikalarda hıristiyan takvimine göre Senmartin günü (سانماتين كوني) zikredilmiştir. Buna karşı hıristiyanlar da Macarca metinlerde meselâ papa Aziz Gregorius gününe, martın 12-sine raslıyan Türk yılbaşını, Sultan Nevruz (*Sultan Nürusz*) gününü, yahut müslümanların mübarek ramazan ayını kullanmışlardır. Türkler, iktisadi hayatın yerleşmiş âdetlerine saygı göstererek buradaki panayırların eskiden kurulduğu günlerde kurulmasına müsaade etmişler ve bugün büyücek birer köy, o devirde de sade dereceleri “varoş,, olan İstolni Belgrad sancağın-daki *Polgardi*, Ostorgom sancağındaki Verebël (*Verebely*) ve Sigetvar sancağındaki nefsi Sigetvar ... ilâh. yerlerde eski panayır kurma haklarını tanımışlardır. Bilindiğine göre en çok panayır, yılda on kere olmak üzere İstolni Belgrad'ta kurulurdu, halbuki Peşte'nin yalnız dört, Budin'in ise üç panayırı vardı.

Eski para da kıymet ve itibarını yavaş yavaş kaybetmişti. “Macar altını,, Türklerin nazarında, daha buradaki hâkimiyetlerin-den yüz yıl önceki zamanda olduğu gibi bu hâkimiyetin yüz yıl sonraki zamanlarında da muteber ve fevkalâde kıymetli bir para idi. Flori, penz, penüz, peniz, penaz (پنز < M. *penz*) ve yazılarda batka (< M. *batka*) diye geçen para, diğer çeşitli paralarla birlikte karışık olarak geçmiş, vergi ödemelerinde de, tabii tahvil edilmek, değerinden düşülmek suretiyle, uzun zaman kullanılmıştır. Türk parasının vahidi burada da Türk altını, yani “kuruş,, idi, fakat piyasa hayatında, yüksek değerli ve nadir altın değil, daha bol bulunan akçe dönerdi. Akçe, daha Macaristan'da Türk hâkimiyeti-nin başlangıcında iki yüzyıllık Türk parası idi; esasında 3/4 gram gümüşle basılırken zamanla değerinden kaybetmişti ve 1555-te Budin'de 2-2.5 dinar değmekte ve 50 tanesiyle bir altın alınabil-mekteydi. Piyasada çeşitli paraların karışık olarak sürülmesinden doğan tahvil hesapları, çeşitli ölçülerle her nevi paranın geç-mesi piyasada bu işlere akli yatkın tacirlere elverişli bir durum meydana getirmekte, müşteri ise, bilhassa Macar parasıyla ödediği takdirde, her zaman aldanmakta idi. Çeşitli paranın geçmesinden,

Macar parasının düşük kıymetinden ve tahvil hesaplarından Türkler içinde de zarar görenler olurdu; meselâ 1572-de İstolni Belgrad'ın işgalinden 29 yıl sonra da maaşını Macar parasiyle almakta olan İstolni Belgrad hatibi bundan mağdur olduğu için İstanbul'a şikâ-yette bulunmuş, maaşının Türk parasiyle verilmesini istemişti.

III

Ziraat hayatının durumunu incelerken, bir başlangıç olmak üzere, Türk istilâsından önceki ahvale, bütün memleket bölgelerinin nizamını tek bir seferde altüst eden, köy halkını göçe mecbur kılan ve istihsal işlerini bozan tahripkâr akıncı seferlerine işaret etmemiz gerekir.

İlk akından sonra tehlike ortadan kalkınca, yurtlarına daha sıkı bağlı olan halkın bir kısmı birer ikişer köylerine dönmüş ve eski yurdun harabeleri üzerine yenisini kurmuştu. Fakat Türk akınları tekerrür ve birbirini takibedince anayurdun toprağı eski çekiciliğini, eski kuvvetini kaybetmiş, en bağlı sahipleri bile onu terk etmişlerdir. Mallarını, hayvanlarını kurtaramadan yurtlarından göç edenlerden çoğu ya askerliğe girmişler, yahut haydutlar arasına katılarak hayatlarına bambaşka bir yön vermişler ve bu suretle çiftçi tabakası pek çok işçisini kaybetmiş, cemiyet de işçi ailelerinin birçoğundan mahrum kalmıştı.

Bu hal, bir dereceye kadar daha hafif şekilde Budin'in işgalini takibeden bir-iki nesillik "sulhçu hulûl" devrinde de devam etmiştir.

Osmanlı devletinin bu tâbiyesi düşmanlarının müdafaa imkânlarını sarsmış ve böylece kendi katî zaferini kolaylaştırmış olduğu ne kadar muhakkaksa bu şekilde hareketle her tarafta harap memleketler, boş köyler, yanmış çiftlikler ve terk edilmiş tarlalar bulunduğu da o kadar şüphesizdir. Bu durumda esaslı bir tedbir almağa, ya eski ziraat hayatını canlandırmağa veya eskinin yıkıntıları üzerine yeni bir bina kurmağa ihtiyaç vardı.

Osmanlı hükümeti gerçekten yeni bir nizam ve esaslı yeni kararlar getirmişti, çünkü tebaası arasına yeni içtimai ve iktisadi farklar koymuş, istilâ edenlerle istilâ edilenleri birbirinden ayırmıştı. İstilâ edenler, Türkler ve müslümanlar efendi sınıfını, eski yerli halk ise daha az hakka sahip aşağı derece insan tabakasını teşkil ediyordu.

Kanuni Süleyman Budin'in nihai işgalinden sonra, 1541 ekimi

ortasında Macaristan'la ilgili olarak İstanbul'dan verdiği ilk emirlerden birinde : "küçük büyük, zengin fakir herkes yerinde kalsın, şehirli şehirde, köylü köyünde, evli olan karısı, çocukları ve taallükatı ile evinde otursun ve herkes işiyle gücüyle meşgul olsun," diyor, fakat aynı zamanda eyalet valisinin "şariat-ı nebeviyeye," riayetle onu bütün ahkâmiyle hâkim kılmasını da emir ediyordu.

Ancak bu iki söz tamamıyla aynı mâna ve kuvvette değildi ve ikincisi birinciye ağır basmakta idi. İslâm hukukunun Osmanlı İmparatorluğunda her meseleye şümulü olan umumi bir itibarı vardı ve her karar ve hüküm bu esasa dayanırdı. Çok geçmeden sultan Süleyman'ın verdiği emrin de Muhammet şariatına dayandığı, birçok teferruatta eski halkın lehine olmadığı ve büyük küçük, zengin fakir birçok kimsenin yerinde kalmasına ve eskisi gibi işi gücüyle meşgul olmasına mâni olduğu anlaşıldı. Ziraat sahasında temel meselelerin düzenlenmesinde de bu durumla karşılaşılmakta idi.

Osmanlı hükümeti islâmlığın üç kelime ile açıkça ifade edilebilen bir hükmiyle, "toprak devletin malıdır," söziyle ziraat hayatının esaslarını değiştirmiş, eski Macar âleminin nizamını bir çırpıda altüst edivermişti. Osmanlı hükümeti, doğrudan doğruya idare olunan eyaletlerde —ki Macaristan'ın işgal sahası da bunlardandı — toprak üzerindeki eski şahsi mülkiyet hakkını hükümsüz saymış ve bütün araziyi kendi, yani devlet malı ilân etmişti. Bu suretle Macar asılzadesinin arazi mülkiyet hakkı bir anda ortadan kalkmış ve derecesi ne olursa olsun, eski Macar asılzadesi, eski dininde kalmak şartıyla kazanç imkânını ancak reyalığı kabul etmek veya esnaflık ve tüccarlıkla iştigal eylemekle, yahut da gene hıristiyan kalıp Türk ordusuna ücretli asker, martalos yazılmakla bulabilirdi. Keza din teşkilâtına ait büyük araziler de devlet malı olmuştu. Devlet malı olmıyan yalnız sayıları azalmış hıristiyan kiliselerinin birer parça vakıf topraklarıyla, bazı kiliselerin idamesini, papazlarının geçimini temin eden tarlalar kalmıştı.

Devlet malı haline getirilen toprağı Türk devleti kendi adamları, ordu subay ve erleriyle memurları arasında dağıtmıştı. Fakat devlet bu toprağı, Batı cemiyetlerinde olduğu gibi temelli olarak değil, sade işlemek için, intifa için, hizmet karşılığı veriyor ve toprağı ancak bu menfaate karşı tekrar tekrar hizmet ettiği müddetçe işletenin elinde bırakıyordu. Macaristan'daki Sınıflar cemi-

yeti bununla öldürücü bir yara alarak sona ermiş ve yerini yeni cemiyet almıştı. Bu yeni cemiyette *serf* nesline, değişiklikten her hangi bir fayda görmeksizin, reaya adı altında gene toprakla uğraşmak düşüyor, asılzade arazi sahiplerinin yerine kadrosu durmadan değişen yeni bir "efendi sınıfı,, geçiyordu.

* * *

Macar köyü günün birinde başına yeni bir efendinin, Türkçe, Sırpça veya Boşnakça konuşan bir müslümanın, bir yabancının geçtiğini görmüştü ve bu yabancı ile birbirlerinin dillerini anlamıyor, dinlerine saygı duymuyor ve birbirlerinin âdetlerini, yaşayış tarzlarını da bilmiyorlardı.

Bu değişiklik köyün ufak tefek hâdiselerle geçen hayatına yeni bir hususiyet getirmişti. Fakat başlangıçta bunda bir kâr veya zarar görünmüyor, hattâ pek göze bile çarpmıyordu, çünkü yeni arazi sahibi köye yerleşmemiş, orada kendisine, göl kenarında kaştel (كاشتل < M. *kastely* 'şato') veya tepede hususi kale yaptırmamıştı. Bizzat arazisi başına gelerek köy halkını rahatsız etmiyordu; o, kendi gibilerle birlikte hizmete memur olduğu merkezî bir kalede, vazife başında bulunurdu. Fakat artık reayasına karşı muamelesi sipahiliği, akıncılığı zamanında gibi değildi. Türk arazi sahibi artık eskiden, akınları, yağmaları zamanında yaptığı gibi, reayayı tazyik etmiyor, bilâkis onlardan yerlerinde kalmalarını, toprağını işlemelerini istiyordu; hattâ reyanın arazisini terk edip gitmelerine müsaade etmiyordu, çünkü arazi onun maaşı, tahsisatı idi ve bu arazi ancak üzerinde reaya çalışırsa irat getirmekteydi. Demek oluyor ki, Macar köylüsü Türk devrinde de toprağa bağlı kalmıştı, bu da Türk idaresinin onu toprağa bağlı bulmuş olmasından değil, Osmanlı İmparatorluğunda reyanın hukuki durumu umumiyetle böyle olmasından ilerigeliyordu. Reyanın köyünü, efendisini değiştirmesi, köyden şehre göç etmesi yasaktı.

Türk arazi sahibi yüksek rütbeli asker olduğu takdirde 30-40, en yüksek derecede olan bundan da yüksek sayıda köye sahip olabiliyordu. Bu gibiler harmanda ve bağ bozumunda onda birlerle (öşürlerle) baharın ve güzün nakten toplanacak aidatların tahsili için kâhyalar, *vajdalar* istihdam ederlerdi. Daha küçük rütbe sahipleri iratlarını bizzat kendileri tahsil etmekte idiler. En küçük arazi

sahipleri esas itibariyle arazi sahibi de değil, köyün büyüklüğüne ve gelirine nispetle ya 4 5 akçelik gündeliklerinin karşılığı olarak tek başına veya başka erlerle müştereken bir ocaklığa sahip olan alelade askerlerdi. Köyün bunlara ödemekle mükellef olduğu kıymet, tahsis beratlarında yazılı idi. Bir kuzunun 15 akçe, 1 pinte (1.5 litre) şıranın 4-5, bir kile buğdayın 12-20 akçe, bir araba kuru otun 10-20 akçeye alınıp satıldığı o zamanlarda askerlerin tahsisatı umumiyetle yılda 1700 akçe tutardı. Bu 1700 akçe bir askerin şehirde, ihtiyaçlarını çarşıdan tedarik ederek çoluk çocuğuyla geçinmesine yetmezdi. Onun için reayasından, hem de oturduğu yerde teslim edilmek üzere ayniyat da isterdi. Arazi yakınsa oraya arada sırada gider gelirdi, fakat mahsul kaldırılacağı sırada köyü uzak da olsa gider, icabettiği kadar orada kalarak artık vicdanına ve geçim durumunun icabına göre tahsilâtını yapardı. Bugünkü gözle bakılınca bu muamele her yıl tekrarlanan bir elkoymaya benzemekte idi ve tabiatıyla elkoymalarda olduğu gibi haksızlıklar, karşılıklı birbirini zarara sokmalar eksik olmazdı; daha büyük geçimsizlikler de reyanın birer ikişer kaçmasına sebep olurdu ki, bu durum sade arazi sahibine zararlı olmakla kalmaz, hazine gelirine de tesir ederdi. Bazan bu münferit vakalar bir ordunun geçişi sırasında mûtat olan kalabalık ve haşinlikler yüzünden sâri bir hal alır, birçok köylerin, hattâ bütün bir bölgenin çalışan müstahsil halkı tarafından boşaltıldığı olurdu.

Kendi efendisini seçmek köyün elinde değildi. Bir köyün efendisi aşağı, orta veya yüksek dereceli bir asker mi, yoksa imparatorluğun en yüksek adamı, bizzat padişah (hazine) mı olacağını, yahut o devrin sıkı müslümanlığı neticesi her tarafta bol bol teşekkül eden evkafa mı tahsis edileceğini başkaları tâyin ettiği gibi tâbi olacağı efendinin devamlı olmasına veya sık sık değişmesine de köy bir şey diyemezdi. Halbuki hükümet tarafından köyün kime tahsis edileceğinin onun durumu üzerine büyük tesiri vardı. Hazine köylerinin halkı daha müsait muamele görürdü, çünkü bu nevi arazinin idaresi için zamanla resmî nizamname hazırlanmış ve ayrı resmî teşkilât kurulmuştu ki, bu teşkilât bazan ne kadar müstebit ve doymak bilmez ise bazan da âciz ve kolayca tatmin edilir olurdu. Evkafa ait bazı araziler, meselâ 300 nüfuslu Katatfalu (*Katad*), Arşan (*Harsany*), *Beremend* köyleri halkı buna benzer duruma girmişlerdi; bu köyler sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki

türbesine (bugün *Turbek*) ait vakıflardı ve Türklere göre 1570 yıllarında göze çaracak derecede daha iyi hayat geçirmekte idiler. Hazine ve vakıf arazilerinden sonra orta rütbede bulunanlara ait reayanın geçimi de oldukça tahammül edilir gibiydi, bunun da sebebi bilhassa bu orta rütbedekilerin aynı hizmette daha uzunca zaman kalabilmeleri ve reayalarına daha ziyade ısınabilmeleri idi. Buna karşılık en aşağı sınıfa, Türk erlerine ait arazideki reayanın durumu, tıpkı paşaların ve sancak beylerinki gibi, askerlerinki fakirlikleri yüzünden, paşaların ve beylerbeylerinki de efendilerinin bir yerde ancak kısa müddet kalmalarından ve bu sebeple arazilerinin geleceğiyle pek ilgilenmemelerinden, daha kötü idi.

Hıristiyanlığı kabulden beri Macarlığın başına gelmemiş olan bu kadar büyük değişikliklerin iki ilgili sınıfta, asıllarla *serf* sınıfında husule getirdiği tepki aynı değildi.

Elinden emlak sahipliği hakkını alan ve kendisini Türk reayalığına düşüren bu yeni nizamı anlamak Macar asılzadesine geliyordu. Asılzade belki Türk hâkimiyetinin sade dış tezahüratı bakımından değil, iç tesiri itibarıyla de kendisine yabancı, esassından zıt olduğunun ve Batı hıristiyanlığının bir ferdi sıfatıyla bu nizamla bağdaşamıyacağının farkında idi. Bunun için istilâcılara karşı koyacak durumda değilse oturduğu yerden göç ediyor veya büyük vaatler karşısında daha iyi bir hayat umduğu yere sıkıştıyordu.

Serf ise yeni nizamda daha ziyade yalnız efendi değiştirdiğini görüyordu ki, bu hal o vakte kadar da kendisine sorulmadan başına gelmekte idi; bu bakımdan yerinde kalabiliyordu. Din ayrılığı meselesi de onu asılzade kadar düşündürmüyordu. Fakat dolaşan haberler onu da ilgisiz bırakmıyor ve duydukları onun da rahatını kaçırıyordu. Belki ilerisinin belirsizliğinden o da endişe duymakta idi. Eğer Batı hıristiyanlığına mensup idiye padişahın papayı da hükmü altına almak istediğine dair dönen söylentilerden kuşkulanıyordu; yok eğer ortodoks kilisesine bağlı bulunuyorsa o zaman, kilisesinin reisi olan patriğin, sultan Süleyman'ın tebaası sıfatıyla eski merkezinde, Bizans'ta, Tsarigrad'ta sultanla aynı şehirde oturduğunu ve halen de papazlarının ve kiliselerinin bulunduğunu düşünerek bir parça rahatlık duyuyordu. *Serfler* arasında daha başlangıçta efendisiyle birlikte başka bölgeye göç

edenler olduğu gibi yerinden ayrılmıyarak yeni efendiyi bekleyenler de vardı.

Yeni arazi sahipleri hep yabancı idiler. İşgalin ilk yıllarında, ilk on yıllarda büyük bir memleket parçasının bütün arazi sahiplerine ait gelirler taksime uğramıştı; böylece efendilik payesi kolayca kazanılabiliyordu. Böyle bir değişikliği kendileri de daha yakınlarda, o tarihlerden 50-100 yıl önce geçirmiş olan Balkan'lı milletler gene bir yerde böyle bir "değişiklik," olmasını âdeta bekliyorlar ve buralardaki topraksız fakir kimseler, eski Macar topraklarında kendilerine arazi temin etmek için kuzeye doğru akıyorlardı. Toprak dağıtımında başta gelen Türk memurları, Budin paşaları, bunlardan Budin'de en uzun zaman hizmet görmüş olan Sokullu Mustafa ve yârânı, kendileri de Balkan'lı, Boşnak, Sırp dönmesi veya Sırp olduklarından birçok hizmetleri ve gelir kaynaklarını akrabaları, ahabpları, hemşerileri arasında üleştirdiler ve böylece bütün memleketin içtimai bünyesini bir nesillik zaman içerisinde tamamiyle değiştirdiler ve Macaristan'daki Türk eyaletinde yeni bir cemiyet vücuda getirmiş, yeni bir çağ açmış oldular. Demek oluyor ki, Macaristan'da "Türk devri," denilen bu çağ daha ziyade bir Boşnak devri, bir Sırp devri idi. Bu geniş ölçüdeki *démographique* değişmeden Osmanlı İmparatorluğuna siyasi bir tehlike çıkmayışı, Türkün bu yüzden zayıf düşmeyişi ve Sırpıla Boşnağın bu sayede kuvvetlenmeyişi Türk dehasının bir sırrıdır.

Fakat beri tarafta yeni nizamın doğurduğu iktisadi zarar o nispette fazla idi ve altüst edilen zirai hayatın düzenlenmesi için yeni nizamın aldığı tedbirlerin pek yeter olmadığı ve arazi sahibi olmanın yeni usulünün köyün zirai kalkınmasına elverişli bulunmadığı çok geçmeden anlaşılmıştı. Lüzumsuz hale gelmiş olan asılzade kaşmeleri veya sade konakları mayorlarıyla (*مايور* < M. *major* 'çiflik') birlikte oralardaki hayat da sönüyor ve bölge daha renksiz, daha fakir hale geliyordu. İyi işlenmiş toprakları, çiflikleri, ondan sonra ancak büyük Türk beylerinin oturdukları kaleler yakınında, meselâ Budin ve Peşte'de, kale surlarının dışında, Sigetvar yakınında, Segedin'de *Fazekszér*'de ve daha buna benzer birkaç merkez etrafında bulmak mümkündür.

Çalışacak insan bulmak efendi bulmaktan daha güç olduğundan boşalan köylerin iskânı arazi sahibi iskânından zor olmaktadır. Bazı yerlerde, dağılmış olan köylü (gurihte) geri çağırılıyor idiye

de boşluk doldurulamıyordu. Bundan sonra boş kalan köylere ve iskân yerlerine başkaları, yeni durumu, Türk hâkimiyetini kabul edenler yerleşmeğe başladı. Bunlar Türk değillerdi; çünkü Türklük kendi millî nüfus fazlasından buralara göçmen gönderemiyordu. Fakat başka Balkan kavimleri, Balkan'lı çobanlar, iflaklar arasında, eski yurtlarının meralarını Tuna ve Tisa arasında bulabildikleri daha geniş yerleri seve seve değışecek olanlara çok raslanıyordu. Boşalmış Macar topraklarına böylece ilkin sessiz tektük göç halinde, sonraları sistemli, resmen idare edilen bir iskân şeklinde iflaklar yerleştiler. Bu kavimler hareketinin ölçüsü Kopan misalinde pek iyi görülebilir. 1581-de, yani Türk hâkimiyetinin başlamasından 40 yıl sonra Kopan sancağının 80 köy ve mezraasına 1104 hane iflak yerleşmişti. Daha az nüfuslu Seksar sancağında o tarihlerde 600, en kalabalık sancaklardan olan Budin sancağında 1764, İstolni Belgrad'ta 1634 hane vergi vermekle mükellef sayılıyordu; buna göre Kopan sancağı halkının bu iskân dolayısıyla tamamen değışmiş olduğu anlaşılır.

Halkın bu suretle değışmesi sade *démographie* üzerine değıl ekonomi üzerine de derin tesirler yapmış, Macar toprağının kültürü yeni sakinlerin durumuna göre iflak kültürüne, çoban kavim kültürüne inkılâbetmiş, hayvan yetiştiriciliği başmeşgüliyet olmuştı; evvelce de bilhassa büyük baş hayvan yetiştiren ve eskiden de sığır ve at çobanlarının yaşadığı yerlerde yeni iktisat nizamında keçi ve koyun sürüleri türemiştir.

Bu alandaki gelişmelerin safhalarını Türk ve Macar kayıtlarının aynı surette teyid etmekte olduklarını görmekteyiz. Nispeten zengin sayılan, birçok köy ve mezraa halkının devamlı olarak sıkışık bir şekilde oturduğu yerlerde, *Körös*'te, Keçkemet'te, bu şehirlerdeki zabıtlara göre, sığır kadrosu yüz yıl içinde, hem de tedrici ve devamlı bir inhitatla, yarısına düşmüştü. Memleket ölçüsünde bir hayvan kıranı ile izah edilemediğinden de anlaşılıyor ki, bu, tabii bir "gelişme,, idi. Çanad ili arazisinde, imparatorluğun, 150 yıl içinde düşman ordusunun bir kere bile geçmediği iç yerlerinde Türk devrinden önce vergi veren 1760 porta yerine ancak porta sayısı belirsiz 7 meskûn yer kalmıştı. Segedin'de vergi veren hanelerin sayısı 1554-ten 1590-a kadar 1035-ten 578-e, takriben yarım yüzyıl sonra da 315-e düşmüştü. Sonraları Macaristan'ın zahire ambarı haline gelmiş olan Bačka (*Bacska*) hakkında XVII. yüzyıl ortalarında

resmî bir Türk şahsiyeti resmî raporunda bu bölgenin tamamıyla mahvolduğunu ve boşaldığını yazmaktadır.

Bazı tarihli ahvalde, büyük felâkete mâruz kalmıyan bölgelerde reayanın hayatı arazi sahibi asılzadeninki kadar tahammül edilmez değildi ve reayanın vazifeleri de tüccarinki gibi âni bir şekilde değişmemişti. Yeni nizam reyadan yalnız eskisi gibi çalışmasını ve yeni sisteme göre vergi vermesini istiyor, işinin teferruatına karışmıyordu.

Şu veya bu bölgede veya köyde nasıl bir ziraat takibedileceğini gene eski kuvvetler, tabii şartlar tâyin etmekte idi. Umumiyetle biri başta ziraatla uğraşan—ki bunu bağcılıkla meşgul olup olmadığına göre daha yüksek ve daha alçak seviyede iki sınıfa da ayırmak mümkündür—, öteki başlıca gelirini hayvancılıkla temin eden olmak üzere iki köy tipi ayırmamız lâzımdır.

Taşranın ticaret merkezleri olarak zikrettiğimiz iktisadi merkezler ve bunların etrafları tabiatıyla aynı zamanda birer zirai merkez olarak da görünür, çünkü bu ticaretgâhlara can ve karakter veren şey münakalât şartlarından başka bilhassa zirai sebeplerdi.

Türk hâkimiyeti altında yaşayan Tunaötesi ovaları buğday, Tolna ve Baranya (*idem*) bölgesinin dalgalı havalisi çok üzümlü yetiştirirdi.

Öteki iktisadi bölge, Tuna ve Tisa arası, hububat ziraati ve *extensif* karakterli hayvan yetiştiriciliğiyle geçinirdi. Bu havalinin kuzey kısmı, Hatvan ve Solnok civarları, Yas (*Jasz*) bölgesi ve Kumanya'nın (*Kunsag*'ın) bir kısmı daha ziyade hububat ziraatında, daha güney bölgesi de aşağı yukarı Türk devrinden önceki ve bir müddet Türk devrinden sonraki gibi, hayvancılıkta ilerigitmişti.

Daha doğuda, Tisaötesi'nin bazı bölgelerinde reaya başlıca hayvancılıkla iştiğal ederdi. Bu bölgenin iyi otlulu, sulak meralarında çok sığır yetiştiriyordu. 1560 yıllarında Vaç gümrüğünden yaz ve güz mevsimlerinde batıya doğru hemen her gün geçen 8-10 sürünün sahibi, dolayısıyla sürünün menşei olarak göze çarpacak sayıda Tisaötesi yerlerin adları Tur (*Tur*), *Csongrad*, Sentöş (*Szentes*), *Mako*, Minçent (*Mindszent*), *Simand*, Debreçin Temeşvar ilâh. geçmektedir. Tisaötesi'nin daha güney bölgelerinde azımsanmıyacak hububat istihali yanında koyun ve domuzların da gittikçe artan sayısı göze çarpar. XVII. yüzyılın

ortalarında Sentöş'te 81 gazda (< M. gazda 'çifçi') ve 39 jelerin (< M. zsell'er 'ziraat işçisi') 6195 baş koyun ve 965 baş domuz, oraya yakın Sendyördy'te (*Szentgyörgy*'te) 100 gazda ve 11 jelerin 9118 koyun ve 293 baş domuz, Vaşarhel'de 213 gazda ve 98 jelerin 35151 koyun ve 2153 domuz üzerinden vergi vermiş olduğu görülür. (Daha kalabalık olan Segedin'de Türk vergi emini ancak 18170 koyun bulmuştur.) Bilhassa Balint Török adlı birinin 2890, Andraş Moçi'nin 2744, Albert Kiş'in 2568 başlı sürüleriyle, koyun yetiştiriciliğinin başında gelen Vaşarhel'de önemli bir koyunculuk olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede koyunculuk, ehemmiyetli durumdaki sığircılığıyla, daha ötedeki doğu ve güney bölgeleri hayvancılığına doğru bir ara-bölgesi idi, çünkü o taraflarda, Bihar ve Arad (*idem*) dağlıklarında, sonra daha aşağılarda, Moruş (*Maros*) suyu, Lipova civarlarında yetişen ehli hayvanların en büyükleri koyun ve keçi idi.

Zirai istihsalin neticeleri ve çifçi sınıfın malî durumu sade bölgelere göre değil, aynı köyde bile değişmekte idi. İstihsal, insanların gayretinden başka tabiatın vergisine, harbler dolayısıyla mahsulün kıymetlendirilmesine ve talihin iyi veya kötülüğüne bağlı bulunuyordu. Ostorgom sancağına bağlı Nady Mujla (*Nagy Muzsla*) 1570-te 6250 kile, *Bator Keszi* 7000, *Nagy Györöd* 3000, *Zseliz* 8350, *Farnad* 5500 kile buğday üzerinden öşür vermekte idi. Bu yerlerin her birinde adları defterinde yazılı kişilere, daha doğrusu bunlar tarafından temsil olunan hanelere ortalama olarak düşen hububat miktarı çok değişti; bu miktar Nady Mujla'da 66 kile, *Bator Keszi*'de 36, *Nagy Györöd*'te 111, *Zseliz*'de 29, *Farnad*'ta 49 kile idi. Gene o tarihte şıra öşürünün *Bator Keszi*'de 15000, Nesmél'de (*Neszmely*'de) 11500, *Nadas*'ta 11700, *Visk*'te 15000, Madyar Södyen'de (*Magyar Szögyen*'de) 12450, *Mező Ólved*'te 10000, *Börzsöny*'de 60190 pinte tutmakta olduğu ve bu miktardan bir haneyi temsil eden adları belli kişilere ortalama olarak *Bator Keszi*'de 77, Nesmél'de 225, *Nadas*'ta 506, *Visk*'te 195, Madyar Södyen'de 97, *Mező Ólved*'te 79, *Börzsöny*'de 391 pinte düştüğü görülmektedir. Elde olunan mahsulden kanuni olarak hazineye ve timar sahibine ödenecek onda birlerin ayrılması herhalde zordu, fakat tahammül olunmaz değildi ve reayanın işe olan heves ve gayretini büsbütün kırmıyordu, çifçinin belini büken nizami öşürler değil, cebri haksızlıklar ve harblerdi.

IV

Toprak mülkiyetinin devletleştirilmesi devletin malî durumu bakımından zengin bir kaynak gibi görünüyordu. Toprak, tükenmez bir altın madeni halinde her yıl devlete gelir sağlamakta idi, çünkü başka devlet sistemlerinde birkaç bin aileye kolayca irat temin eden arazi mülkiyet hakkı, Türk devlet sisteminde yıldan yıla hazineyi zenginleştiriyordu, zira hazine, mirî emlak olarak bu topraklardan ücret, aidat, işçilik namı altında, arazi sahibine temin ettiği kârı masraflarından tasarruf etmekteydi.

İşgal sahalarındaki sahipsiz veya mirî yapıların kıymetlen-dirilmesi de aynı suretle bir tasarruf sağlamakta idi. Boş bırakılmış evleri Türk hükümeti hazineye mal ediyor, böylece daha birçok kıymetlere sahip oluyordu. Bu kabıl gayrimenkullerden bilhassa orduda hizmet gören ücretliler kendilerine birer ev ediniyorlardı. Bunlar evin parasını peşin ödemiyor, hazineye borçlanıyorlar ve evin bedeli taksitle ücretlerinden kesiliyordu. Vaç'ta bu şekilde belki yüz kadar eve Türk askerleri sahip olmuş, dolayısıyla yüz askerın ücretinin ödenmemesine bir zaman için lüzum kalmamıştı ki, bu da devlet hazinesi için bir kolaylıktı.

Ancak bu tarz muamele, o zamanki maliye idaresinin kifayetsizliği yüzünden bu yüz askerın bakımı hiçbir masraf teşkil etmediği, hazineye bu nam altında hiçbir yük yüklenmediği şeklindeki malî bir yanlışlığın kökleşmesine yol açıyordu. Ama aradan birkaç on yıl geçip de bu türlü kıymetler bitince ve yeni istilâlarla böyle gelir kaynakları açılmayınca bu gibi yüzler ve yüzlerce asker ücretinin ödenmesi masraflarını karşılamak devlet maliyesini zor duruma sokuyordu. Ordunun kadrosu gene eskisinin aynı, fakat ödenmesi lâzım gelen ücret yekûnu gene de fazla idi. Çoğalan hizmetlerin karşılanabilmesi için borçlanmalara başlanılmış, maliyecilerin o zamanki bilgilerine göre hazine gelirlerinin mültezime verilmesi, gelecek yıllara ait gelirlerin vaktinden önce sarfı ve mağşuş para bastırılması gibi, Doğu'da olsun Batı'da olsun büyük devletleri sarsmış ve çöküntüye sürüklemiş olan tedbirlere baş vurulmuştu.

Hazine Macaristan'daki eyalette de iskele varidatını, cizyeyi, gümrük resimlerini, fıçı ve bostan resimlerini, hamamları, sarraflık hakkını, satış yerlerini ve dükkânları, bozahaneleri, mumhane hakkını (resm-i şemhane, eski Acem âdetlerinden kalma bir hazine

hakkı idi ve Macaristan'da "hane,, başına iki akçe karşılığında alınırdı) ilâh. — vergilerin toplanmasında kendisine muayyen kontrol hakkını mahfuz tutarak — icara verirdi. Maddi imkânları mevcut olan her kim isterse bunları kirahiyabilirdi. Bu gibi para işlerini Türkler umumiyetle başkalarına, Rum, Ermeni, Sırp, Macar, Yahudi ve Boşnaklara bırakırlardı. Yani bu icarcılar ayrı bir sınıf teşkil ediyordu ve onları bir araya getiren dil veya din birliği değil, iş sahasındaki birlikti.

Her ne kadar tahsildarların azgınlıkları birçok şikâyete yol açmakta idiyse de vergi hesaplarının görülmesi her nedense devrin sonuna kadar gevşek olmuştur. Defterdar hesapta bir akçe bile kaçırmazdı, fakat tasarlanan varidatın tahsilini mümkün kılamaz, her zaman büyük miktarda bakaya kalırdı. Resmî makamlar vergiyi yılın iki muayyen gününde, hıdrellez ve kasım günlerinde toplamağa köy muhtarlarını memur ederlerdi. Fakat ne tahsil gününe ne de muhtarların bizzat takiplerine pek riayet edilmezdi. Toplanan vergiyi çok zaman tesadüfen o taraflarda dolaşan yüksek rütbeli Türk memurları teslim alır ve hazineye yatırılırdı. Keza ceza paralarını da yabancılar veya bazan da muhtarlar kendileri, yahut meşşör (< M. *mester* 'üstat') denilen mektep hocaları götürürlerdi. Tarh edilen verginin tasarıdaki miktarda tam olarak tahsil edilışı nadir olur ve her yıl üst üste biriken vergi bakayasını hesabının tutulması, takibi, maliye dairelerine ayrıca çok iş verirdi. Meselâ 1570 yıllarında Solnok sancağı balıkçılık vergisinin yarısından fazlası, resm-i şemhanenin hemen tamamı bakayaya kalmış, Pañçova (*Pancsova*) nahiyesinde, sonradan Jidva Boğazı muahedesinde Osmanlı murahhası olan Habil efendi 1580 civarında, belki de sahipleri tarafından sayımdan kaçırılmak için sürülmüş olan 6950 koyunu kayıp yazarak kaydını silmişti.

Macaristan'daki iktisadi durumda da kendini gösteren inhitat, vergi ödeme imkânlarının azalmasıyla önce devlet hazinesinde kendini hissettirmiş, sonra yeniden geniş halk tabakalarına ve hâkim sınıfa da sirayet etmiş, nihayet en yüksek rütbelileri de tehdide başlamıştı. Paşalar bile bunun dışında kalamıyorlardı. Rütbe, mevki Osmanlı devletinde zaten kimse için kalıcı şeyler değildi, mülk kimseye miras kalmaz veya uzun zaman elde durmazdı. Her şey geçici bir zamana mahsustu. Budin valisi Sinan ve Ferhat paşaların 1589 yılına ait mektuplarında yazıldığı gibi her rütbe ve

ikbal "bir mendil gibi bugün şunun elinde ise yarın bir başkasının eline geçerdı,,. Esasen hayatın kendisi de pek emin olmadığından, insanın canı savaş tehlikesinden başka padişahın tek bir emriyle de alınabilmek tehlikesine mâruz bulunduğundan, yüksek mevkideki adamın da durumundan gurur duymasına ve geleceğe ait tasarılarla uğraşmasına pek sebep yoktu. Kendinde büyüklük duymak ve bunu başkalarına da duyurmak, zevk ve safa, sade kısa bir zamana mahsus şeylerdi, çünkü o zamanlar henüz kalblerde kuvvetle yerleşmiş bulunan din, zevk ve safayı menettiği gibi, sert devlet sistemi de buna hiç müsamaha göstermezdi. Osmanlı idaresinde servetle gösteriş yapmak tavsiye edilir hareket değildi. Böyle şeyden müslümanlar, Türkler de çekinirlerdi ve bu sebeplerdir ki, Türklerin hayatı zavahiri itibariyle çok zaman fazlasiyle basitti ve pek fakir görünürdü. Fakat tutumluluk sade bir fazilet değil, bir zaruretti de. Zira her zaman için kendisine rütbe, mansap, kazanç temin etmek isteyen kimse bunları tekrar tekrar satın almak zorunda idi ve bu sebeple her zaman paraya ihtiyacı olurdu. Böyle bir kimsenin sade yıldan yıla, muntazam bir şekilde, muayyen zamanlarda büyük para ödemekle kalmıyarak, başka zamanlarda da, meselâ devlet merkezine, İstanbul'a bir "havadis,, götürmesi icabettiği zaman da fevkalâde hediyelerle hatır yapması gerekirdi. Mevki ve kariyer yapmak isteyen kimse servetini elinde tutamaz, onu başkalarına devretmek ve zenginliğe heves ederse para biriktirmeğe birçok kere yeniden başlamak zorunda bulunurdu.

Böylece bilhassa en yüksek mevki sahipleri, kendilerini bekliyen mükellefiyetlere hazırlanarak veya iratsız geleceği düşünerek, iyi günlerin "ak akçesinden,, mümkün olduğu kadarını kara günlerine saklarlar ve sağlam olarak kendilerine ayırabildiklerini, devlet işleri sona erdiği zaman, bir köşede sessizce yaşamak için saklıca, ömrünün kalan kısmını geçireceği yere götürürlerdi. Ak akçenin çoğunu ise, memuriyetlerin büyük borsa merkezi olan payitahta sevk ederlerdi. Macaristan'daki Türk eyaletinde mevcut kıymetler böylece yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğunun iç kısımlarına akmıştı; burada kalan hizmetliler, hususiyile ufak memurlar ise 4 - 5 akçe tutan gündeliklerini sayarak, nakdi ücret yerine — ocaklık namıyla birkaçına birden bir köy bile düşmüş olsa — arazi almış olan daha talihli arkadaşlarına hasetle bakarlardı.

Macaristan eyaletine baştan başa yoksulluk yayılmış ve evlerin çoğuna "kara günler," çökmüştü.

Malî durumdaki umumi bozukluğu en ziyade ücretli asker ve aylıklı memur sıfatıyla maaşlarını aïdat olarak değil nakit olarak alanlar duymakta idi. Zira hazine, malî bozukluğu daha düşük kıratlı altından para bastırmak gibi hemen her yerde denenmiş ve her yerde kötü netice vermiş olan bir usulle gidermeğe kalkışmış ve sade altını tağşış etmekle kalmıyarak bu hileyi alışverişte en çok dönen gümüş paraya da teşmil etmişti ki, yalnız bu bile Türk iktisadi hayatındaki fakirliğe alâmetti. Halk arasında kızıl akçe eski değeriyle geçmez olmuş ve tağşışın derecesine göre gittikçe kıymetinden kaybederek yüz yıl içinde değerinin 1/5-1/6-sına düşmüştü ; eskiden 50-60 akçe tutan bir kuruş 320 akçe ediyordu. Çeşitli tahditler yüzünden piyasa adamları zaten birtakım hilelere alışmış olduklarından kendilerini zarardan koruyabilmekte idiler ; keza bazı memurlar da suiistimale yakın çeşitli faaliyetlerle şöyle böyle başlarını kurtarabiliyorlardı, fakat halk için tek çare olarak hayat seviyesinin düşürülmesi kalıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunda fakirliğin gerçekten umumi bir hal olduğunu ve en yüksek mevkide olanların, paşaların evlerinde bile ancak nisfî bir zenginlik bulunduğunu, bu adamların hükümetçe müsadere olunarak İstanbul hazinesine sevk edilen mallarına dair tutulan listeler de göstermektedir. XVI. yüzyılda Budin paşalarından birkaçının mallarının müsadere edilişi hakkında kayıtlar vardır, XVII. yüzyılda diğer birçok emsali arasında Arnavut İbrahim'in terekesine bu şekilde el konulmuştur. Bu terekeye ait olup satışa çıkarılan alelâde eşya çıktıktan sonra geri kalan kıymetlere dair listede şunlar görülmektedir : 1 beylerbeyi kılıcı (bu herhalde vaktiyle padişah tarafından kendisine hediye edilmişti ve bu çeşit hediyeler umumiyetle sonunda hazineye iade edilirdi), 10 aded mücevherli tüfek, eski 1 vaşak kürk, 1'5 parça samur, 53 donluk londra çuhası, 20 donluk elvan saye denilen çuha, 35 donluk luka atlası, 7 top çift katlı Viyana bezi, 18 tane çeşitli kavuk, 2 donluk al hotoz, 7 aded Şam bendi, 5 donluk Şam ve Acem dibası, 6 zirâ Acem dibası, 3 saat, 10 çift antika gümüş üzengi, 3 aded mineli gümüş at takımı, 1 aded mineli gümüş eyer, 5 aded Şam işi at örtüsü, 1 büyük Viyana tepsisi, gümüşten, 5 gümüş safriç şamdan, 3/8 kilo kadar amber, 1 kiloya yakın

ödağacı ve nihayet bütün tereke içinde en ehemmiyetlisi, terekenin ruhu ve belki de paşanın sukutunun hakiki sebebi olan 193 kese akçe görülüyordu ki, tereke tanımıyla hafif eşyadan, sık sık yerini değiştiren kimselerin her zaman beraberlerinde götürdükleri ve çok zaman kullandıkları şeylerden ibarettir. Kaştel yerine çadır, *allodium* yerine karargâh, mefruşat yerine basit ev eşyası ve içlerinde en fazla değer olarak birkaç halı, kilim, bir miktar kumaş bulunmakta idi ki, bu da nihayet o zamanki bir dükkânda bulunandan fazla değildi. (Paşalar bu eşyayı maiyetlerini giydirebilmek için biriktirirlerdi ve padişah da bunları başkalarına hediye edecek şey bulunsun diye hazinesine sevk ettirirdi.) Bunlardan maada en mühim, en lüzumlu ve saklanması kolay olan para vardı. Bu adamlar buradaki hizmet mahallerinden başka bir yere veya öbür dünyaya göç edince bu büyük beylerin ardında servetlerinin uydurma hâtıralarından, hayallere sığmaz sanılan Doğu hazinelerinin ağızdan ağıza dolaşarak, bilhassa Türk devrinden sonra uzun müddet çocukları ve ihtiyar hikâyecileri büyüliyen masallardan başka bir şey kalmamıştır. Bununla beraber bu masallar Macar Kamarasını da öyle teshir etmiştir ki, kamara Budin paşalarının hazinelerini araştırmağa kalkmıştır. Tabiatıyla beyhude bir emektir bu; Türk devri iktisadi hayatından, fazla kıymet taşıyan hiçbir hazine kalmamış ve böyle bir şeye hiçbir yerde raslanmamıştır. Yukarı veya aşağı tabakada, paşalarda veya satıcı kadınlarda; Toygun'da, Arslan'da, Sokullu Mustafa'da, Arnavut İbrahim'de olsun, pazarcı Dorka asonda (اصون < M. *asszony* 'kadın') veya İlonacuzesinde olsun hep fakir tereke ile karşılaşmakta idi ve o zamanın iktisadi hayatı aşağı yukarı daha ziyade Türk kaynaklarını kullanarak anlattığımız gibi idi. Meselenin ruhu şurada toplanmaktadır ki, Türk hâkimiyeti devrinden önceki Macaristan'da efendiler ve hizmetkârlar, zenginler ve fakirler varken Türk devri sonunda burada hizmetkâr ve fakirden başka kimse kalmamıştır. Osmanlı devleti büyük imparatorluk kurmasını, memleketler fethetmesini, milletleri hâkimiyeti altında tutmasını bilmiş, fakat iktisadi nizam tesisini ve iktisadi gelişme yolunda yürümesini bilememiştir.

Fikir hayatı

Türklerin Macaristan'daki eyalete yeni din getirmiş olduklarını birkaç yerde söylemiş ve bu ayrılıkla Türk hâkimiyetinin tama- miyle yeni ve yabancı mahiyetine işaret etmek istemiştik.

O devrin zihniyetine göre din ayrılığı gerçekten bütün başka ayrılıklardan daha önemli, daha derin tesirli idi; bununla beraber islâmlığın gayretli cenkçiliğine ve o çağ insanının müsamaha bil- miyen ruh durumuna göre bu münasebet Türklerle Macarlar ara- sında beklendiği kadar şiddetli olmamıştır. Türkler müslümanlık- lariyle ve Osmanlı devletinin islâmlığı şeriata uygun şekilde yaymakta olmasıyla gurur duymakta idiler. Fakat Macar toprağında büyük zümre veya kitleleri müslüman olmağa zorlamamışlar, teşvik de etmemişlerdir. Hattâ din adamları, hocalarla kadılar bile dev- letin müslümanlara mânevi ve maddi üstünlükler temin etmekte olmasıyla yetinmişler ve bu haklara malik olan müslüman fert veya topluluklar o devirde başka hiçbir din topluluğunda göre- mediğimiz derecede yüksek bir insanlık anlayışıyla başka dinlileri aralarında görmeğe ses çıkarmamış, kendileriyle bir şehirde yaşa- malarını hoş görmüşlerdir.

Din meselesine temas etmekle Türk - Macar hayatının incelen- mesinde Türk devri Macarlığı yolunun, hayatın köyde veya şehirde geçtiğine ve orada Türk bulunup bulunmadığına göre, yeniden ikiye ayrıldığı bir noktaya gelmiş bulunuyoruz, çünkü devamlı olarak yerleşmiş oldukları yerlerde Türkler oradaki hıristiyan halkın mânevi hayatı üzerinde daha fazla tesir yapmışlardır.

Bilindiği üzere Türkler Macaristan'daki eyaletlerine hep kale- llerde ve kale varoşlarında yerleşmişlerdir. Türk ve müslüman iskân yerleri memleketin muayyen bir sahasında tekasüf etmeyip bir kale hattı boyunca dağınık bir halde meydana gelmişlerdir, onun için islâm dininin cemaatler teşkil ettiği yerleri muayyen bir kale hattı boyunda aramamız lâzımdır. Bu çeşit iskân yerleri ilkin, her Türkün Belgrad'tan çıkıp Budin'e gelirken uğradığı Osek, Tolna, Seksar, Cankurtaran yolu boyunda, sonrakiler Macaristan'- daki Türk uc kaleleri hattında, Drava yanındaki Popovça, sonra Kanija civarlarından başlayarak Balatın (*Balaton*) kıyısını takiben Tata'ya, daha ötede Papa'ya, Tuna'nın sol kıyısında Uyvar'a, buradan sınır hattının şekline göre Filek havalisine kadar az

veya çok kuzey dağlık bölgeye sokularak, daha ileride Eğri'ye, buradan gene güneye doğru, Tisaötesi'ndeki sulak bölgenin belirsiz hattından geçerek Varat'a, Yanova'ya, Arad'a, sonra Moruş'u geçerek Lipova'ya, daha sonra, Türklere göre de Macaristan hududunun nihayet bulunduğu, daha doğrusu bu hududun başladığı yere, Orşova'ya (*Orsova*'ya) kadar olan münhani üzerinde teşekkül etmişlerdir. Bu kale hattı içerisinde birkaç yerde, böylece İstolni Belgrad'ta, Hatvan'da, Peçuy'da, Solnok'ta ve bilhassa Budin ile Peşte'de kuvvetli Türk iskânları kurulmuştur. Fakat öteki iç bölgeler, sömürgelerde limandan uzak düşen, yerli halkın kendi halinde, serbesçe yaşadığı, yolsuz bir iç memleket gibi, Türkler tarafından iskân ve işgal edilmemiş bir halde kalmıştı. Kalaça'da, Baya'da, Sobotka'da ilâh. ancak 10 - 20 kişilik bir Türk müfrezesi inzıbat ve posta hizmetlerine yetecek kadar insan bulunuyordu ve bunların da yalnız ağaları müslüman, bazan hem de Türktü, ötekiler ortodoks Balkanlılardan alınma martaloslardı. Fëledyhaza (*Felegyhaza*), Keçkemet, *Czegled*, *Mezövasarhely* gibi daha fazla nüfuslu bazı şehirlerde ise müşahit olarak bile bir tek Türk bulunmuyordu.

Türklerin nazarında yaşamağa değer hayat imkânı yalnız bu kale hattı boyundaki yerlerde mevcuttu ve fikir hayatı tezahürleri, din ve kültür hareketleri de ancak buralarda, bu saydığımız bölgelerdeki daha kalabalık iskân yerlerinde bulunabilirdi. Osek-Budin anayollarındaki 14 kale ve palanka ve sözü geçen hudut hattı kale münhanisi, irili-ufaklı 40 - 50 kadar kalesiyle, büyüklerinde binden fazla, küçüklerinde 100 - 200 kişilik daimî muhafız kıtalarıyla aşağı yukarı yarısı müslüman olan ceman 10-20 bin kişilik kadrosu ve bunların memurları, sanatkârları, tacirleriyle meydana gelen bir insan topluluğu islam kültürünü bu uzak diyarda yerleştirmişti. Gerçekten bu kalelerde her tarafta müslüman cemaatler teşekkül etmiş, her yerde kale fatihinin adına izafetle "Süleyman camii", yüzyıl sonundaki "uzun harbde,, III. Mehmet zamanında fetih olunan yerlerde "Mehmet sultan camii,, gibi birer ulu cami inşa olunmuş veya mesçitler açılmıştır. Büyük merkezlerde, kale hattının başnoktalarında müslüman cemaati sayısının, kadın ve çocuklar da dahil 1000-2000-i bulan ve hususiyle bu sayının belki 4000-5000-e yükseldiği Budin'de dinf ihtiyacı karşılamak maksadiyle daha başka kültür müesseseleri, mektepler, medreseler, hamamlar, tekkeler,

hayır müesseseleri kurulmuştur. Türklerin Macar toprağında medeniyetle ilgili olarak vücuda getirdiği teşkilâtın hepsi bu kale hatları boyunda bulunmakta idi.

Mekteple medrese, müslümanlık ruhunun yayım vasıtası itibarıyla öğrencilerine müslüman ruhunu aşağı veya yüksek derecede aşılarda, din hizmetine ayrı hocalar yetiştirmediğinden sanki bunu telâfi içinmiş gibi, dünya adamlarını da yarı hoca olarak yetiştirmekte idi ve buralardan çıkanlar hayata karışınca “erbabı kalem,, “ehl-i kalem,, oluyor ve ister imam, kadı ve naip, ister memur, askerî, mülki dairelerde kâtip olsunlar, mektep veya medresede aldıkları din terbiyesi esaslarından hiçbir zaman ayrılmıyorlardı.

Bu mekteplerdeki tahsilin neticelerini umumi kültür aksettirmekte idi. Okumuş, mektep görmüş kimselerin sayısı hiç de küçük değildi; meselâ Budin'deki paşa konağı kâtipleri, çavuşları ile muhtelif askerî daireler, muvazzaf garnizon muhasebe ve mürakabe daireleri, askerî ihtiyat kadroları, timar ve ziamet muhasiplikleriyle, hekimleri, mühendisleri, maliye daireleri, vergi ve gümrük idareleri, sonra adalet işlerinde ayrı kadı kapısı, keza ayrı adamlarıyla müftülük ve nihayet imam ve hocalarıyla cami ve mektepler —şurada burada bazı hizmetlerde aynı şahsın bulunduğu görülmeyle beraber— gene de hiç olmazsa 200-300 kişiyi kafa işiyle meşgul etmekte idi. Böylece Budin Türklerinden her dört veya beş kişide biri okumuş adam sayılırdı ve bunların temsil ettikleri fikir seviyesi devrin başlarında aynı şartlarla hıristiyan kültüründe yaşayan kalelerde bulacağımız seviyeden aşağı sayılmaz. Taşradaki daha küçük merkezlerde de durum aynı olmalıydı. Türk hocaları Peçuy'da, Eğri'de, Budin'de birbiriyle veya muhayyel rakıplarıyla tıpkı hudutlar ötesindeki hıristiyan papazları gibi münakaşalar yaparlardı, Türk ordusundaki ozanlar tıpkı düşman kalelerindeki meslektaşları gibi, dinleyicilere eski hikâyeler anlatırlardı, yahut konularını kendi çağlarından alarak, karşı tarafta saz şairi Tinodi ve arkadaşlarının yaptıkları gibi, *Pilis*, *Novigrad*, *Tata* dağlarında geçen savaşları nazmederlerdi. Tarihe karşı ilgi gösteren kimseler zamanlarında yetişen seçkin adamların hayatlarını yazmışlar ve sonradan İstolni Belgrad sancak beyi olan bir Budin defterdarlık memuru, Peçevi, Macar tarihçisi Istvanffy'nin Lâtince tarihiyle meş-

gul olmuş ve devrinin tarihini, o zamanki Türk tarihlerinin en değerlisini yazmıştır.

Ancak bu devirdeki Türk medeniyetinin ve buradaki Türk fikir hayatının bir zayıf tarafı vardı ki, o da başka memleketlerde insanların dünya görüşü değiştiği zaman dahi bunun münhasıran din evsaf ve istikametini muhafaza etmiş olmasıdır. İslâm medeniyeti bir buçuk yüzyıl önce buraya hangi bilgilerle gelmişse bütün devir boyunca aynı şeyleri öğretmiş, XVII. yüzyıl sonunda da aynı bilgileri yaymıştır. Türk cemiyeti kendini yabancı dünyaya, hıristiyan dünyasına karşı sipere alarak ve hıristiyanlıktan hazır olarak alabileceği medeniyet gelişmelerine iltifat göstermiyerek kendi yoluna devam etmiş ve hıristiyanlığın, keşişler arasında münakaşalarla geçen *scolastique* devrine bile ancak büyük bir gecikme ile yetişebilmiştir. Sanki başka bir ağaca aşlanmış gibi, müslüman medresesinde, hıristiyan âleminde çoktan kapanmış bir hayat hüküm sürüyor, ve vaktiyle hıristiyan âleminde geçmiş olan teferruatla ilgili meselelere benzer mevzular da zuhur ediyor ve bunlar tıpkı orada geçtiği gibi, müslüman âleminde de aynı şekilde geliyordu. Viyana'nın ikinci muhasarasından önce, yani Türk hâkimiyetinin henüz tam olduğu yıllarda bir ağa, Ferenc Otrokocsi Foris'e, müslümanların bütün gayreti nafiyledir, çünkü felâketli "tam yıl", yani bin yüzüncü (1689.) yıl (hıristiyan khiliazmus düşüncesiyle karşılaştırınız) yaklaşmaktadır ve bu yılda peygamberin kudretinin sona ermesi mukadderdir, diye dert yanmıştır. Budin, Peçuy, Eğri ilâh. yerlerdeki medreseler devrin sonunda da 200-300 ciltlik köhne kütüphaneleriyle, matbaacılığın ikinci yüzyılını idrak eden Batı âleminin gösterdiği manzara yanında pek sönük bir çehre arz etmekte idi. Göya çocuklarını tahsil için "Çin'e", kadar göndermekte olan müslümanlık yeni bilgileri ancak bunlar Kuran'a uygun olduğu takdirde kabul etmekte idi. Kültür ve medeniyet böylece hep yerinde sayıyor ve bu yüzden sade Türklüğün fikrî gelişmesi bir yere bağlanmakla kalmıyor, müslümanlarla başka dinliler arasındaki zıddiyet de değişmeksizin kalıyordu.

Başka dinden olanlar ve başka dil konuşanlarla, yani kâfirlerle, Macarlarla olan temasların şeklini teferruatında, Türklüğün yabancı milletlerle eskiden beri yaptıkları temasların tatbikatından elde etmiş oldukları esaslar tâyin etmekte idi. Türkler, daha Macaris-

tan'daki hâkimiyetlerinin başlangıcında 200 yıldan beri islâm olmıyan başka kavimler, hıristiyanlar üzerinde de hâkim olmuşlar ve o zamana kadar gerek kendi hâkimiyetlerinin filiyatına, gerek bu milletlerin tavır ve hareketlerine dair misaller görmüşler, tecrübeler edinmişlerdi. Böylece Türkler Macaristan'daki eyalette de din işlerinin tanziminde bu tecrübelerine ve yeni tâbillerinin tavır ve hareketlerine dayanmışlardır.

Kanuni Süleyman Budin'in katt işagalinden sonra (1541) Macaristan eyaletini teşkil ettiği zaman evvelce katolik piskopos veya başpiskoposuna merkezlik eden şehirlerden beşine, Kalaça, Ostorgom, Peçuy, Vaç ve Çanad'a sahip olmuş, daha sonra da üç piskoposluk merkezi: Eğri, Varat, Nitra (*Nyitra*), yani on iki piskoposluk merkezinden sekizi Türk idaresi altına geçmiştir. Fakat hiçbir yerde büyük bir katolik papazı ubudiyet ve itaatını arz için padişah karşısına çıkmamıştır.

Elimizde bir belge bulunmamakla beraber sultan Süleyman'ın Macaristan'daki tebaasının din teşkilâtını tanzim etmek niyetinde olduğunu tahmin edebiliriz. Macar milletinin en baş hâkimliğine Werböczi'yi tâyin ettiğine ve İpek Sırp patrikliği ile Budin ortodoks piskoposluğunu tesis ederek ortodoks tebaasının din işlerini nizam altına aldığına bakılırsa Batı hıristiyanlığına mensup tebaasının mânevi hayatını da düşünmesi gerekti, çünkü o "kanuni," idi ve hukuki boşluğun ârzasız devam ettirilemeyeceğini bildirdi. Din teşkilâtı işini biriyle müzakere etmesi lâzımdı, fakat böyle bir kimse yoktu ; birinin ona baş vurup kendisinden bir nizam istemesi, buna dair bir tasarı hazırlayıp ona sunması lâzımdı. Fakat kimse çıkıp bunu yapmadı. Macaristan'daki dolaşmalarında hiçbir yerde tek bir piskoposla karşılaşmadı. Olsa olsa burada piskoposlar bulunduğunu haber almış ve bu adamların düşman saffında olduklarını, sözleriyle, hareketleriyle, hem de kendi adamlarının idaresindeki şehirlerin arması altında kendisine karşı çalıştıklarını öğrenmişti.

Durumun bu şekilde gelişmesi Osmanlı hükümetinin Batı hıristiyanlığını düşmanca hareket eden bir teşekkül olarak kabul etmesini ve mensuplarına karşı soğuk davranmasını icabettirmiştir. Macaristan hıristiyanları Türk hâkimiyeti altına tam bir topluluk halinde, piskoposları, başpapazlarıyla bir arada girmiş olmayıp sade bir kısmı Türk tâbii olmuş ve bu kısım da mensup olmak istediği

mânevi birliği Batı hıristiyanlığında görmekte bulunmuş olduğundan Türk hükümeti Macarlıkta çobanını kaybetmiş ve sığınacak bir kimse arıyan bir sürü değil, hâlâ düşman bir milleti, düşmanın gizli müttefikini, devletin, hudutların berisinde yaşayan bir düşmanını görmekte idi. Bu sıkıntılı, gergin münasebet ve bundan doğan sert, soğuk zıddiyet Türklerle Macarların bir buçuk yüz yıllık beraber yaşayışlarında sonuna kadar böyle kalmış ve dış siyasetle ilgili ihtilâflar halinde, — tabiatıyla her zaman müslümanlardan ziyade hıristiyanların, katolik ve protestanların zararına olmak üzere açık bir düşmanlığın patlamasına hazır bir zemin teskil etmiştir.

Devrin başlangıcında "réforme," dâvasından çıkan bir sürü ufak tefek din ihtilâfı ve sonsuz mücadele zaten Macarlığın aleyhine olmuş, onu boş yere mücadelelerle vakit geçiren, nizam ve intizam bilmez bir kitle olarak tanıtmıştır ki, Türklerce bu ağır bir hükümdür. Katoliklerle protestanların, bu yorulmaz kavgacıların Dyöndyös'te (Gyöngyös'te), Peçuy'da, Keçkemet'te, Segedin'de ve herhalde Budin'de de olduğu gibi, şehir kiliselerinin aralarında takimi gibi işlerde Türk beylerine baş vurmaları pek mühim sayılmıyacak maddi mahiyette işlerdendi ve bu işlerde yabancı dinden olan bir kimseden de tarafsız ve anlayışlı bir hüküm beklenebilirdi. Fakat katoliklerle protestanlar arasındaki zıddiyet o dereceyi bulmuştu ki, din münakaşalarında da yabancıların, Türklerin hakemliğine baş vuruyorlardı. Sözü geçen dâvalar zamanlarında Budin paşası olan Sokullu Mustafa'nın, koca koltuğuna oturup da karşısına dizilen unitarius ve kalvincilerin İsa'nın tanrılığını münakaşa etmelerini dinlemesi ve münakaşanın sonunda İsa'nın Tanrı olup olmadığı hakkındaki hükmün bu Türk paşasından, bu müslüman Boşnaktan beklenmesini hukuki bakımdan bugün tasavvur etmek bile zordur.

Bu münakaşalardan maksat, sonunda barışmak olmayıp hasmın mânen yok edilmesi olmakla beraber Türklerin bu münakaşaları takibederken gösterdikleri kayıtsızlık Macar halk tabakalarında da din meselelerinin müsamahalı karşılanması görüşünü uyandırmış ve bunun neticesi olarak Macaristan, daha o zamanlar çok dil konuşulan bu memleket, din akidelerinin az çok serbest çarpışmalarında çok dinli bir memleket haline gelmiş ve serbest din tabikâtı fikri, tabiatıyla Türk anlayışı ve müslümanlık çerçevesi

çinde birçok Batı memleketlerinden daha önce ilk adımlarını atabilmiştir.

Türklerle Macarlar arasında yakın bir içtimai temas başlan-
gıçta olmadığı gibi sonraları da teessüs etmemiştir. Macarlığın ve
Macaristan hıristiyanlığının takındığı tavır Türkler için bu noktada
da göze çarpan yeni bir hâdise idi. O zamana kadar Türklerin
Balkanlar'da edindikleri tecrübeler buradaki milletlerin nispeten
kolaylıkla boyun eğdiklerini ve Türk hükümetinin mânevi üstün-
lüğünü de kabul ederek kısmen müslüman dinine girdiklerini
göstermişti. Buna karşılık Macarlar hiçbir yerde cemaat halinde
Türklerin dinini almamışlar ve siyasi Türk hizmetine girmemiş-
lerdir; ister kiral Janos'un ister Ferdinand'ın politikasını gütsün,
kimse Türk devleti ve islâm dini içine karışmağa razı değildi. Mede-
niyet ayrılığı ve şuurlu hıristiyanlık duygusu buna engel oluyordu.
Demek oluyor ki, Balkanlar'da İslâv topraklarını yeni kuvvetler
kaynağı haline getirebilmiş olan idare kabiliyeti burada kırılmış,
Macarlığı kazanma sahasında netice elde edememişti. Bunun için
barışçı teşebbüslere, dostluk bağları tesisine ihtiyaç vardı, fakat
bunlar yapılmadı.

Gerçi Türkler arasında, tariht Türk-Macar birliğinden, Türklük-
le Macarlık arasındaki kan münasebetlerinden bir şeyler bilenlerin
ve Acem tarihlerinin Türkçe tercümelerinden "Macarların Türk
ırkına mensup kavimlerden olduğunu,, öğrenmiş olanların bulun-
ması lâzımdı. Fakat dinin bilhassa hâkim olduğu, herkesin dinle
düşündüğü bu devirde ırk bağlarına kimsenin ehemmiyet verdiği
yoktu. Bu devir Türk hayatında islâmlığın "demir devri,, Birgevi
ve arkadaşlarının ilminin hâkim olduğu bir devirdi ve bu ilim "din
ve millet birdir,, diye öğretiyordu; bunun için aradaki ırk mün-
sebetleri bağlayıcı unsurlar olamazdı ve böyle olamayacağını, siyasi
tarih alanında Macar tarafında veya Türk tarafında birbirine
yakın olan ve ileride daha yakınlaşmak istiyen kimseler de im-
kânsız görüyorlardı. Cemiyetteki temaslar devlet ve dinin resmî
görüşüne uymakta ve gerek Türk gerek Macar, iki taraf kendini
dinlerinin en ileri mümessili saydığından ister istemez cemiyet içinde
de birbirine düşman veya hiç olmazsa yabancı göziyle bakmakta
idi.

Macarlığın umumi heyetine karşı yapmağı ihmal ettiği dostluk
hareketini Türklük onun bir kısmına, Erdel Macarlığına karşı yap-

mıştır. Türklerin, anlaşılmasız sebeplerle Erdel'e bıraktıkları iç muhtarluk ve iç istiklâl Erdel'lilerde hürriyet duygusunu yaşatmış ve buna sahip olan Erdel'liler kendilerini zorlamaksızın Türklerin hayatını örnek sayabilmişlerdir; Türklük otoritesini onun siyasi kudreti ve iktisadi ağırlığı burada da temin etmiştir. Vergi götüren elçilik heyetlerinin Osmanlı başşehrine gönderilmesi Erdel'de de şevk ve heyecanla tekrarlanan bir tören değildi, fakat küçük bir hükümet olan Erdel Beyliğinde saray ve çevresi vergi mükellefiyetinde, kendini her şeyden önce imparator sayan ve padişahla denklik iddiasında bulunan Macar kiralı kadar ağır bir hakaret görmüyordu. Erdel elçiliklerinin Türk başşehrinde görünüşü daha mütevazı, Türk hayatıyla temasları daha samimî, edindikleri intibalar daha derindi. Bu elçiliklerin İstanbul seferleri elçilik üyelerinin hep Erdel'li, Macar olması dolayısıyla de memlekettekilere daha derin tesir yapmakta ve başka yönden gelen tesirler bu intibaları o kadar çabuk gidermemekte idi. (Halbuki "Macar Kırallığı,, elçiliklerinde bütün bir buçuk yüzyıl içinde pek az Macara raslanmıştır.) Bundan başka coğrafi ve iktisadi şartlar dolayısıyla Erdel'in ticaret hayatı da Türk başşehrine daha sıkı bağlanmıştı. Kırallık Macaristanı'ndan serbest bir insanın İstanbul'a gittiği pek görülmediği halde Erdel'den hususi şahıslar da Türk başşehrine gider gelirlerdi. Erdel'li hususi şahısların, tacirlerin İstanbul'a seferleri her zaman zengin intibalar husule getirmişti. Kırallık kale hattıyla Türk kale hattının asker halkı başlıca yalnız kılık kıyafet ve silâh hususunda birbirinin çırağı ve ustası olduğu halde Erdel'de Türk tesiri halk ve kibar evlerine, hattâ bey sarayına kadar nüfuz etmişti. Burada pek çok kimse Türk malından, Türk biçiminde veya doğrudan doğruya Türk dikişi urbalar giyerdi. Türk nimteni (*mentesi*), çavuş nimteni, çerkes nimteni, çeşitleriyle de tanınmış makbul urbaldandı; Gabor Bethlen'in elli nimteninden 34-ü kısa kollu, bir kısmı sim astarlı, İstanbul'dan alınma, kantaşı düğmelerle süslü Türk nimteni idi. Erdel beyiyle adamlarına padişahın ihsanı olarak Türk postasının getirdiği kaftanın modası yıldan yıla yayılmakta idi. Türk zevkına uygun çizmeyi, (deli çizme, çebebi çizmesi) son Erdel beyi Apaffy de seve seve giyerdi. Kalkık burunlu Türk pabucunun adı da tereke listelerinde çok geçerdi. Ağır Türk kumaşlarını kadınlar da seve seve kullanırlar, evlerini Türk halı ve kilimleriyle süs-

lerler, bunların adlarını ayrı ayrı bilirlerdi. Türk nakışlarını da beğenirlerdi; bunlardan bazıları, belki de menşelerinin büyüü hususiyeti dolayısıyla daha sonraki zamanlarda da kıymetli tutulmuş, hıristiyan din âyinlerinde "mukaddes sofraya," örtü olarak serilmek gibi hürmete mazhar olmuştur. Ziyafet sofralarında Türk elinden çıkma masa örtüleri kullanılır, yemekler Türk teşrifatının uzun listesini hatırlatacak şekilde birbirini takibeder, lezzet ve hazırlanış tarzı bakımından da bunlar Balkan Türk mutfağını andırırdı. Sebzelerle karışık pişen veya yanına sebze konan çeşitli parça etler, şiş kebapları, umumiyetle pirinçle hazırlanan bol zeytin veya içyağlı ve bunun için de fazlaca biberli, baharlı domates, lâhna, patlıcan dolmaları sıralanırdı. Beyaz ekmeğin meşin kaplı sepet (*szepet*) içinde sofraya konur ve çok çeşitli tatlılar, şerbetler bulunan yemek, kahve (*fekete viz* 'kara su') ile sona ererdi.

Macarlığın Türk hayatına yaptığı tesiri pek bilmemekle beraber, bunun daha az olduğunu tahmin edebiliriz. Macarlıkla Türklük arasındaki münasebeti sade kuvvet ve kudret nispetleri tâyin etmemekte, sade efendi ve hizmetkâr arasındaki münasebetler şekillendirmemekte idi; Macar hayatı Türk hayatından çok daha zayıftı ve iki millet arasındaki münasebetlerde öğrenmek ve intibak etmek daha ziyade Macarlığa düşüyordu.

Taraflar arasındaki kuvvet ve kudret nispeti iki millet dilinin birbirine tesirinde de yukarıdakilere uygun izler bırakmıştır. Türkler Macar dilinden ancak o günler için bilmeleri faydalı olacak kadarını öğrenmişlerdir. Macar mevki adlarını, çok defa Balkan'lı İslâvlar vasıtasıyla öğrenmişlerdir: Segedin, Budin ilâh. gibi. Mevki adı tercüme edilebilecek gibi idiyse bunu bazan kendi dillerine çevirmişler, meselâ *Obuda*'ya "Budin-i atik, Eski-Budin,, *Vörösvar*'a "Kızılhisar,, demişlerdir. Yeni bir kale inşa ettiklerinde veya yeni bir iskân yeri vücuda getirdiklerinde bunlara Türkçe ad vermişlerdir: Cankurtaran (Sultan Süleyman zamanında 1529 Viyana seferi dönüşünde yapılmıştır), Tepedelen (Ostorgom kalesinin Türkler tarafından inşa edilen bir hisarı), Ciğerdelen (Ostorgom yanında Tuna'nın öbür kıyısındaki köprübaşı), Canfeda (Birém kalesinin Türk hisarı) ilâh. Daha küçük yerlerin, mahallelerin ilâh. adlarında da aynı değişiklikler olmuştur: Türkler bunları önce Macarca şekilleriyle kullanmışlar, sonraları, şehirlerin muhtelif yıl-

larına ait vergi tahrirlerinden kalma kayıtlarda güzel örneklerini gördüğümüz gibi, bunlar Türkçeye çevrilmiş, gitgide tam Türk adlar konmuştur.

Asıl dilden, Macarcadan Türkler gene yalnız, bilhassa delâlet ettiği mânada kendileri için yeni olan, tercümesi pek mümkün olmayan istilâhlar almışlardır. Böylece resmî Macar makamlarının, memurlukların adlarını [nadorişpan (نادور ايشان < M. *nadorispan* 'nador') kıral kēpi (قرال کيپی < M. *kiraly kepe* 'kıralın mümessili') ilâh.], çarşı ölçülerinin adlarını, iktisadi mefhumlara dair kelimeleri [çeber, vam (وام < M. *vam* 'gümrük'), penz, koçi, şarogla ilâh.], bazı istilâhları [jodoş (ژودوش < M. *zsoldos* 'ücretli asker'), hadnady (حادناک < M. *hadnagy* 'komutan') ilâh.] öğrenmişlerdir. Fakat bu kelimelerden pek çoğu sade burada yaşayan insanlardan, yalnız resmî kayıtlarda bize kadar kalmıştır; konuşma dilinde bunlar çok az kullanılmıştır. Türk konuşma dili Macar kaynağından pek az zenginleşmiştir; buna karşılık Macar dili o zaman bin, bin beş yüz kadar Osmanlıca kelimeyi devamlı olarak kullanmıştır ve bu kelimelerin bazılarını bugünkü Macar dili de muhafaza etmektedir.

Şiir sahasında da Türk tesiri Macarcanın Türkçeye tesirinden fazla olmuştur. Macarcanın Türkçeye tesirine dair yüksek seviyede bir eser olarak yalnız bir tane, edebiyat tarihinin Tercüman Murat'ın üç dilli ilâhisi diye kaydettiği Macarca, Türkçe, Lâtince yazılmış şiir gösterilebilir, fakat bunu yazan herhalde bir Türk olmayıp, bir Macar dönmesi olmalıdır. Buna karşılık Macar halk şiiri daha ilk savaşların tesir ve heyecanları arasında dahi Türk türkülerini almaktan çekinmemiştir. Macar savaşçıları Macarca türkeleri de Türk havasına uydurmuşlar ve Macar lirik şiirinin ilk büyük ustası olan Balassa, türkülerinden birinin başına kendi eliyle bunun "Gerekmez dünya sensiz," diye başlayan Türkçe türkünün makamında söyleneceğini yazmıştır. Bazı Türkçe metin parçalarını Macarlar şaka tarzında küçük parçalar yazarken de kullanmışlardır. Mülemma tarzında yazılan bu çeşit şiirlerde mısraın biri Macarca biri Türkçe olarak iki dille şiirin konusunun devam ettirildiği görülür. 'Ben seni rencide etmem, gel benimle ey sanem' şeklinde tercüme edilebilecek Macarca mısra ile başlayan şu parçada olduğu gibi:

En nem bantom te kigyelmed, jöszte szivem envelem
Çekmesin hicran ile can u dil derd ü elem.

Bu şiirleri yazan herhalde Türk değil bir Macar dönmesi veya Türk elinde esir kalmış bir Macardı.

Diğer taraftan Türkçeye de bazı halk edebiyatı nakilleri bahis konusu olabilirse de bununla ilgili teferruat henüz incelenmeye muhtaçtır.

Bibliyografya

Osmanlı Türkleriyle Macarlar arasındaki eski münasebetlerin bütün ayrıntılarıyla meşgul olan bibliyografyadan, başta Budapeşte a törökkorban (Türk devrinde Budapeşte ; Budapest, 1944) adlı eserimizle bu kitapta adları verilen eserleri, keza B. H o m a n - G y . S z e k f ü tarafından yazılmış olan Magyar történet (Macar tarihi ; I - V . Budapest, 1935 - 1936³) adlı büyük eserin konu ile ilgili ciltlerini ve bunlarda adları geçen kitapları zikretmemiz lâzımdır. Umumi bilgi edinmek için F. E e c k h a r t 'ın Macaristan tarihinden de (Ankara, 1949) faydalanılabilir. Bunlardan başka Osmanlı-Macar münasebetlerine dair umumi fikirler verebilecek eserlerden : F. S a l a m o n 'un Magyarország a török hódoltság korában (Türk işgali devrinde Macaristan ; Budapest, 1880) adlı birçok yerinde gayet menfi kitabıyla S. T a k a t s 'ın Rajzok a török világból (Türk âleminde tasvirler ; I - III . Budapest, 1915 - 1917) adlı, biraz romantik eseri bulunmakta ise de, bunların ikisi de bazı bakımlardan eskimiştir.